

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL
A M. TUD. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

HAJNAL ISTVÁN
OSZTÁLYTITKÁR

XXVI. KÖTET — 4. SZÁM

A JOBBÁGY BIRTOKLÁSA AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁG KORÁBAN

ÍRTA

SZABÓ ISTVÁN
L. TAG

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1947

A JOBBÁGY BIRTOKLÁSA
AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁG
KORÁBAN

ÍRTA

SZABÓ ISTVÁN

L. TAG

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1947

Felelős kiadó: Voinovich Géza.

Sylvester Nyomda Rt., Bpest, XIV., Hermina-út 51. — F. v.: Schlitt H.

A JOBBÁGY BIRTOKLÁSA AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁG KORÁBAN.

I.

A jobbágy társadalmi állapotának — szabadságának vagy megkötöttségének, anyagi cselekvő képességének vagy tehetetlenségének — elsősorban az volt a meghatározója, hogy milyen mértékben rendelkezett a költözködés és a birtoklás jogával. A magyar jobbágyság 1514-ben elvesztette a szabad költözködés jogát s bár néhány évtized múlva a törvények megformuláltak egy feltételes költözködési szabadságot, különféle tényezők — a jobbágyság új társadalmi szemlélete, a nemesi vármegye kiteljesedő hatalma és a jobbágyért küzdő birtokos érdekek — újabb törvény segítségével visszavezették a fejlődést a jobbágyság örökös megkötöttségéhez. Tudjuk, hogy a jobbágyot rögehez kötő szabályok az életben nem érvényesülhettek akadálytalanul s a magyar jobbágyság kebelében, külső események beavatkozása révén is, éppen a XVI—XVII. századokban a legnagyobb belső mozgás, ide-odahullámozás folyt le, úgyhogy e két század alatt jobbágyságunk az egyes helységekben jóformán teljesen kicserélődött. Ez a kor mégis az örökös jobbágyság igazi kora volt, mindenképpen a magyar jobbágyság történetének legteljesebben és legkifejlettebben jobbágykorszaka. Az a korszak volt ugyanis ez, amelyben a XIV. században kialakított jobbágyrendszer teljes tartalmával formát öltött, elhatárolódott és rendeződött, a középkori, még sokszor bizonytalan és határozatlan kezdetek után s a rendszert már feloldani kezdő XVIII. századi jelenségek fellépte előtt. Minél szilárdabb jogi formákkal épült ki a jobbágyság rendszere, annál nagyobb nyomatókkal határozta meg a jobbágy állapotát a másik nagysúlyú tényező, a jobbágybirtok. Míg a költözködési joggal való rendelkezés mértéke a személyiség, addig a jobbágybirtokkal való rendelkezés mértéke és módja az anyagi élet sikkján alakította a jobbágyság egész létének a színvonalát. Ez a színvonal sok egyéb tényező befolyása alatt is állott, a legfontosabb mégis az volt, hogy a jobbágy mennyire volt ura önmaga személyiségének és mennyire volt ura vagyoni eszközei-

nek, elsősorban a jobbágybirtoknak, anyagi élete első forrásának.

Az újkor századaiba az 1514. évi nagy bukással forduló magyar jobbágyságra Werbőczy Istvánnak zordul megfogalmazott szavai nehezedtek: a parasztnak munkája bérén és jutalmán kívül urának földjén örökségeire — perpetuálásaira — nézve semmi joga nincsen, mert az egész föld tulajdona a földesúrra néz és reá tartozik.³ Ez az alaptétel nagy pályát futott meg a következő századok alatt. A nemesi kiváltság sarkalatos jogait megszövegező „*primae nonus*“ mellett talán ez volt a Hármaskönyv másik legtöbbször emlegetett-idezgetett tétele. A földesuraknak a birtokaik kezelésére adott utasításaiban, a földesurak-jobbágyok peres ügyeiben éppen úgy megtaláljuk azt, mint az ellenreformáció mozgalmának a kegyúri jogot hatalmas fegyverként forgató érvei között. Ez a tétel önmagában mérlegelve rendkívül súlyos következtetésekre nyújthat módot. A jobbágy vagyonának alapja a jobbágyi fekvőjösszággal azonos jobbágyörökség volt. „örökségei“ pedig nem lehettek más földön, csak nemesi földön. Ha viszont az ilyen örökségben sem illette meg a jobbágyot egyéb, csak munkája bére és jutalma, akkor a jobbágy alig különbözik a bérmunkástól, csupán — sajátos módon — egy kezelésébe átadott birtok jövedelméből szedi ki munkája bérét. De ha a történeti jobbágyélethez nem is akarunk a mai gazdasági élet formáiból merített fogalmakkal közelíteni, a híres Werbőczy-tétel akkor sem vezethetne más megállapításra, mint hogy a jobbágynek nem lehetett rendelkezési joga vagyonán, legalább is nem a földesúri földön fekvő „örökségei“-n, hiszen ezek csupán bérmunkája eszközei voltak, melyekhez az elért bérjövödelmen kívül egyéb köze nem volt.

A kérdés azonban korántsem ilyen egyszerű. A történeti forrásokkal dolgozó kutató gyakran találkozik olyan adatokkal, amelyekben a jobbágyoknak vagyonuk felett valaminő rendelkezési képessége nyilatkozik meg. Ezek az adatok maguk is kifejezik, hogy Werbőczy tételének a fenti módon messzemenő következtetésekre való felhasználását a jobbágybirtok története a Werbőczy-tétel legteljesebb uralmának, tehát az örökös jobbágyságnak a korában sem engedi meg. Azonban nemesek az egykorú források — urbáriumok, jobbágyvégrendeletek, földesúri utasítások, perbeli ítéletek — állíthatók szembe Werbőczy kijelentésének ilyen merev értelmezésével, hanem *maga Werbőczy* is. A Hármaskönyv ugyanis sorozatos megállapításokat tartalmaz, egyrészt a jobbágyöröklésnek, a vagyon családbeli megosztlásának a módjairól, másrészt a végrendekezés bizo-

³ „*Iusticius praeter laboris mercedem et praemium in terris domini sui quantum ad perpetuitatem nil juris habet, sed totius terre proprietatem ad dominum terrestrem spectat et pertinet*“. III. rész, 30. cím. 7. §.

nyos szabadságának a jobbágyok által való gyakorlásáról. Az idézett súlyos megállapítás is ezek között olvasható s az máris más hangsúlyt nyer akkor, ha a legtöbbször önmagában — esonkán — idézett tételhez, tulajdonképpen egy második félmondatához, hozzáolvassuk az első félmondatot is: „Ez alatt (t. i. a jobbágyöröklés különféle szabályai alatt) nem azt kell érteni, hogy a paraszt által valakinek hagyott vagy eladott örökséget — itt már és legtöbbször: hereditást — a földesúrtól örökösen el lehetne idegeníteni, mert a parasztnak munkája bérére és jutalmán kívül... semmi joga nincsen”.² Itt tehát a jobbágyinak világosan valamilyen *rendelkezési jogáról* van szó, olyan jogról mégis, amely a minden jobbágybirtok felett Magyarországon éppen úgy, mint más európai országokban nyugvó földesúri birtokjogot nem semmisítheti meg. Werbőczy beleboesátkozott a jobbágyvagyon, kifejezetten is a jobbágyingatlan öröklése és végrendeleti hagyományozása módjainak és lehetőségeinek a tárgyalásába, ezért tartotta szükségesnek leszögezni, hogy a jobbágyföldök öröklése, elhagyományozása és eladása — az eladásról Werbőczy az előzőekben nem szólt — nem jelenti azt, hogy a jobbágy az elidegenítéssel a földet a földesúrtól is elidegeníthette volna. Ha pedig óvását szokatlanul kemény szavakba foglaltaknak találjuk, vegyük tekintetbe, hogy a könyvet Werbőczy a bosszú hevétől fűtött 1514. évi országgyűlésen mutatta be, az alig néhány héttel előbb vérbe és kudareba fult parasztlázadás után. A jobbágy bizonyos birtoklási képessége azonban így is kiviláglik. A reformkor jobbágyszabadságot előkészítő lázas vitáiban Werbőczy szóbanforgó tételét nem kisebb tekintély magyarázta a jobbágy birtokképességének javára, mint *Kossuth Lajos*. A Pesti Hírlap 1841. évi január 30-i számában vezéreikkében hangoztatta, hogy csak a földesúri föld nem lehet a jobbágyé, de egyébként semmi sem mondja ki, hogy a jobbágy birtokképtelen, ezt Werbőczy sem mondta ki a Hármaskönyv III. részének 29. és 30. címei alatt. „Mi tudunk latinul, eleget elkínostak vele, szegény Werbőczyt sok vétek nyomja de ez valóban nem az ő bűne”.³ Azonban Kossuth kijelentésében is ellentmondás lappang: ha csupán a földesúri föld az, ami nem lehetett a jobbágyé, akkor birtokképességének valóban csak elvi jelentősége van, mivel az országban nem volt föld földesúri jog nélkül.⁴ Nyilvánvaló, hogy a jobbágy-birtoklás

² „Per hoc tamen non est intelligendum, ut haereditas per rusticum cuiusdam legata vel vendita iure perpetuo a domino terreatri alienari possit, nam rusticus praeter laboris mercedem... pertinet.” U. ott.

³ A vezéreikket közli Vlazota Gyula: *Széchényi István: Kelet népe*. Budapest, 1925, 127. l.

⁴ Nem óhajtok keresni, hogy Kossuth mit értett „földesúri föld” és „birtokképesség” alatt, vizsgálódásaink szempontjából nincs jelentősége. Csupán röviden mutattunk rá, hogy Kossuth arra is gondolhatott,

kérdésében a fogalmak és szavak értelme körül sok homály borong. Az alapkérdés mindenképpen ez marad: a jobbágnak volt-e rendelkezési szabadsága anyagi javai, ezek között különösen is ingatlan javai felett s ha igen, milyen mértékben érvényesülhetett birtokképesége, melyet Werbőczy alapján nem tagadott meg. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázásával történelírásunk nem foglalkozott, holott azok nem csupán jogtörténeti, hanem köztörténeti szempontból is jelentőségek, mivel a jobbágság társadalomtörténete nélkülük nem világítható meg. A nemesi birtok egy-egy részkeréséről is, mint az ősiségről vagy a leánynegyedről, az utóbbi időben is érdekes vita folyt le, a jobbágybirtoknak azonban alapkérdései sem nyertek megvilágítást.⁵ A kérdés kissé riasztó is: a jobbágybirtoklás színes és gazdag világában nehéz eligazodni. E tanulmány nem is óhajt többre vállalkozni, mint a kérdés kiilemzésének és rendszerezésének az elősegítésére, az érdeklődésnek történetünk egyik nagyhorderejű kérdése felé való irányítására.

hogyan Werbőczy korában a magyar jobbágy még birtokképes volt, de ez a képessége később elsikkadt. Ha Kossuth erre gondolt volna, tévedett volna: a jobbágy birtokképesége alapjában változatlan volt a századok során. Vajjon a földesúri föld alatt Kossuth „urbéres” földet értett volna! Ebben az esetben inkább igazat láthatnánk, mert — mint látni fogjuk — a jobbágy az urbéres, tehát a jobbágytelkekhez tartozó földeken kívül szerzhetett magának birtokul más földet is, melyen sajátos és erősebb birtoklási joga alakult ki. Azonban ez a birtokjog és birtokképeség — bár az újkorban fokozatosan korlátok közé szorult — Kossuth korában is megvolt a szabad föld ez sem volt. Abból a tételből pedig, hogy a jobbágyföld nem idegeníthető el a földesúr által, még nem bizonyítható az be, hogy fell volna szabad parasztföld és szabad parasztbirtokjog is.

⁵ A jobbágság történetének utolsó szakaszában, valamint az azt követő átvilágításokban kiadott jogi kézi- és tankönyvek (Kelemen Imre: *Historia juris hungarici privati*. Buda, 1818; Frank Ignác: *A közigazgatás törvénye magyar honban*. Buda, 1846; Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere*. III. kiad. Budapest, 1874—79), valamint a jobbágság rendszerét ismertető munkák (Carolus Pauly: *Constitutio rei urbanae regni Hungariae*. Bécs, 1817; Pfahler Károly: *Jus Geographicum regni Hungariae*. Kossuth, 1820; Mailath Johann: *Das ungarische Urbarsialsystem*. Pesth u. Leipzig, 1838; Preyer J. N.: *Des ungrischen Bauer's Früherer und gegenwärtiger Zustand*. Pesth, 1838; *Das Urbarsialgesetz des letzten Ungarischen Reichstags*. Leipzig, 1838; Sárváry Ferenc: *Földesúr és jobbágy két könyve*. Debrecen, 1842.) a jobbágyügyön kapcsán rendszerint mondanak valamit a jobbágy vele való rendelkezési jogáról is. Ezek a megállapítások azonban olyan viszonyokat tükröznek, melyek legtöbbször újabb-újabb rendezéseken (Mária Terézia urbárium, az 1832/36. évi jobbágytörvények) alapulnak, az előző korokra tehát nem vehetők figyelembe. A kérdéshez — talán ez a tanulmány is tanúskodhatik róla — nem lehet a *történelmi kutatás módszere* nélkül közelíteni.

A Hármaskönyvet megelőző időből törvényeinkben nem találunk olyan rendelkezést, amely megállapítaná, hogy a jobbágy milyen mértékben rendelkezett vagyonával, s hogy — ami más oldalról ugyanide vezet — a földesúrnak a földbirtokon nyugvó joga milyen mértékben érvényesült a jobbágyvagyon, elsősorban a jobbágy fekvőjóságga, különösen is a jobbágy örökszfékfvősége, a jobbágytelek felett. Azt jelenti ez, hogy Werbőczy mindazt, amit a jobbágyoknak a birtoka felett való rendelkezési jogáról megállapított, az életből, az élet által kialakított szokásokból merítette. Werbőczy szóbanforgó tétéleiben tehát a középkori jobbágyság életében kifejlődött szokásokat fogalmazott meg. Azonban a törvényekben egészen a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig, mely a jobbágybirtok rendelkezési jogára is állapított meg némely szabályokat, a Hármaskönyv óta is csupán elvétve található egy-egy részletkérdésre rendelkezés, így a jobbágyoknak a szőlőkből való kibeecsültetésére,⁶ valamint olyan hereditásokra vonatkozólag, melyek birtokából a földesúr más földesúr jobbágyságait erőszakosan kivetette.⁷ Ez pedig azt jelenti, hogy az újkor századaiban is — most már a Hármaskönyv súlyától is támogatva — a középkori jobbágybirtokon szokás útján kifejlődött szabályok éltek tovább. Ezek a szokások a dolog természete szerint helyenként eltértek egymástól. A jobbágy után való öröklésről és a jobbágy végrendekezési jogáról szólva, Werbőczy is hangoztatta, hogy „valamint a jobbágyi állapot, úgy a törvényes szokás is sokféle, melyet a helységek régi gyakorlatának megfelelően kell megtartani.“⁸ Bizonyára a sokféle szokás volt az oka annak, hogy Werbőczy a jobbágybirtoklás kérdéseivel kimerítően nem foglalkozott. Csupán az eltérő szokások felett egységesen érvényesülő általános jogelveket igyekezett leszűrni. Így azonban megállapításai hiányosak maradtak, itt-ott ellentmondást tartalmaztak, gyakran a legfontosabb alapkérdéseket homályban hagyták s ezeknek következményeként tétélei később is eltérő magyarázatokra nyújtottak módot.

Vizsgálódásainkban mégis Werbőczy tétéleiből kell kiindulnunk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezek a tétélek a jobbágy vagyonának a gyermekei között való megosztásáról, a felesége részeseledéséről, végrendekezése módjáról közölnek jogelveket és szabályokat s a jobbágy-ingatlanok adás-vételét éppen csak említik. Alapjában véve tehát nem arról tájékoztatnak, hogy a jobbágy javai minden esetre nézve milyen mértékben

⁶ 1625: 58. t. c.

⁷ 1655: 48. t. c.

⁸ III. rész, 30. cím, 6. §.

voltak az övéi. Ennek a kérdésnek másik oldala is van: milyen mértékben érvényesült a jobbágy javainak a földesúri jog, mert hiszen a földesúr cselekvő joga egyúttal kifejezi a jobbágy rendelkezésének a megkötöttséget. Werbőczy megállapításai a kérdésnek ezt az oldalát sem világítják meg egészében, mivel ezen az oldalon csupán a jobbágyörökös hiánya esetén bekövetkező földesúri háramlást állapítja meg, valamint vétőt emel — mint láttuk — a jobbágyingatlanok elidegenítésének a földesúr alóli elidegenítésként való értelmezésével szemben. Werbőczy örökös- és végrendelezési tételei mégis jellemzőek lehetnek a jobbágy birtokképeségének egész tartalmára nézve is, mert a jobbágy birtokképeségét a földesúri jog korlátozta, ha tehát a földesúri jog mellett a jobbágyöröklésnek és végrendekezésnek bizonyos lehetőségei megvoltak, eleve feltétel, hogy azonos mértékben a birtokképeség egyéb pozitív jogainak a gyakorlása is szabad volt.

Werbőczy tételeihez — a III. rész 29. és 30. címei alatt elmondottakhoz — közelítve, elsősorban is meg kell állapítanunk, hogy az itt szereplő „hereditás”, vagyis „örökség” fogalma nem egy az örökölt vagyonállag, a hagyaték fogalmával: valójában *fekvő jószágot*, tehát ingatlant kell alatta értenünk. A Hármaskönyv ezen túlménoleg különbséget tesz a jobbágy ingó és ingatlan dolga (res) között, szembe állítja továbbá a jobbágy által szerzett (acquisitae) dolgokat annak ősi (avitae), tehát örökölt javaival, mely szintén lehet ingó és ingatlan dolog, illetőleg „hereditás”. Nem közömbös viszont, hogy a szerzett vagyont a jobbágy házasságban feleségével együtt szerzte-e vagy sem. Nem közömbös a gyermekkel való viszonylatban az sem, hogy az „ősi” vagyon az apai vagy anyai ágtól származott-e. Ismerve ezeket a megkülönböztetéseket a jobbágy vagyonának öröklés útján való továbbshállásáról, Werbőczy közlései alapján elsősorban is azt állapíthatjuk meg, hogy a jobbágy ingó és ingatlan, mind szerzett, mind ősi javaiban fiú- és leánygyermekke *egyenlő* joggal részesedett.⁹ Ha azonban a job-

⁹ Werbőczy különösképpen *atyai* (paternae) ingó és ingatlan dolgokról szól a „szerzett” helyén a 29. cím első mondatában s hogy ne tartassuk elírásnak, mindjárt a következő mondatban szembeállítja az „ősi” vagyont az „*apai*”-val. A rendelkezés logikája az apai helyett az „*ősi*” igazi ellentétet, nyilvánvalóan a „szerzett”-et kívánja. Szegedi János a Hármaskönyvhöz a XVIII. század derekán írt magyarázatában (Tripartitum juris hungarici tyrocinium. Tyrnaviae, 1751. 833. l.) Werbőczy szóbanforgó megállapításaihoz kapcsolódva, egyrészt „paternae seu acquisitae”, másrészt „paterno- et materno-aviticae” dolgokról szól, vagyis az apai és szerzett javakat szintén azonosnak veszi. Egyébként ő is megállapítja a fiúk és leányok egyenlő örökösödését mind az ősi, mind a szerzett javakban, egyben Werbőczy megállapítását tövönatkozólag kiegészíti azzal, hogy a kiházasított leány osztozkodása szempontjából csak az olyan

vagy a leányát az ingó javakból kiházasította, a szerzett szülői javakhoz annak nem volt többé köze, azok a fiúkra s ezek halálával az apai ág törzsökéből leszármazott fiútestvérekre és vérékonokra (consanguinei) szálltak. A jobbágnak a feleségével együtt szerzett javait a jobbágy halála után végrendelet hiánya esetén a feleség örökölte s a jobbágy második felesége és a tőle született fiai az első feleségtől született s az ingó-ingatlanban már megosztott fiak részét nem kívánhatták, azzal a fiuk tetszésük szerint szabadon rendelkeztek. Ha pedig a jobbágnak nem volt törvényes örököse és utódja — egyedül és magánosan élt — mindene a földesúrra szállott. Az öröklésnek ezt a rendjét azonban Werbőczy nyomán a jobbágy *végrendeletkezési* jogával is ki kell egészítenünk. A jobbágy a földesúrra való háramlás alól törvényes örökös és utód hiányában is kivonhatta végrendeletkezéssel vagyona egy részét: szabadon végrendeletkezhetett szerzett javai feléről. A szerzett javak másik felével és az ősiekkal nem rendelkezett, ezek ilyen esetben a földesurat illették meg. A földesúr viszont, aki jobbágya örökösévé lett, köteles volt a jobbágy eltemetéséről gondoskodni és kielégíteni jobbágya hitelezőit. Ha pedig a jobbágy 12 évet még el nem ért kiskorú gyermeket hagyott hátra, végrendeletében a gyermek helyébe arra az esetre, ha az a 12. év elérése előtt meghalna, örököszt jelölhetett meg, ennek azonban minden joga elenyészett, ha a gyermek elérte a 12. évet. Minthogy Werbőczy megállapításaiban kifejezetten szó van a jobbágy ingatlan javairól, hereditásairól, azaz fekvő jószágairól, Werbőczy szükségesnek tartotta a már idézett kemény szavak megtoldásaként kijelenteni, hogy a jobbágy által valakinek hagyott vagy eladott örökség nem szakad el a földesúrtól örökjoggal, mert a jobbágy tulajdonképpen csak a föld, rét, malom és szőlő *megfelelő becsületét* hagyhatja valakire vagy adhatja el valakinek, a földesúr örökjogának a sérelme nélkül; a földesurat azután megilleti az

„*gubernatio*“ vagy szerzett javak jöhetőinek számba, amelyeket a szülők a kiházasítás idejéig szereztek. A loesmandi uradalom falvak rendtartása 1731-től a szerzett javak mellett ismer külön apai ősi és anyai ősi vagyont. Az anyaiából a kiházasított leány a menyegzőre és ruházatára tett költségek kivételével semmiben sem részesedhetett. Az anyaiól a fiak nem kívánhattak részt: az anyai ősit a fiak, az anyai ősit a leányok vitték. A rendtartás a Háromskönyv III. részének 29. címére hivatkozik e rendelkezéseknél, azonban — mint láttuk — attól eltér, jellemzően a helyenként sajátosan fejlődő jobbágyjogra. A rendtartás kimondja továbbá, hogy minden keresztmber „*értékéhez képest*“ kiházasíthatja leányát, menyegzőre 3 triot költhet s ha a leány az uradalomban megy férjhez, minden ingó és ingatlan javakban egyenlően részesül. *Ha az uradalmon kívül megy férjhez, a leány az ingatlanból nem kap juss, hanem az ingókból kell kifizetni, az anyai keresztményből harmadrészt* kaphat. Gazd. tört. Szemle, 1898. 162. 1.

a jog, hogy a földeket, réteket és malmokat *közbeesüvel*, a szőlő pedig megfelelő értéke ellenében magához válthatja. Meg kell jegyeznünk, hogy a közbeesű csak tizedrésze volt a jószág teljes értékét képviselő örökbeesünek.¹⁰

Werbőczinek ezek a megállapításai elég alapot nyújtanak ahhoz, hogy a jobbágyvagyon némely fő vonásait megrajzoljuk. A jobbágyoknak ezek szerint ingó vagyona mellett ismerték *ingatlan* vagyonát is; vagyonában gyermekei örökösödtek és pedig — a nemesi örökléstől eltérően — fiúk és leányok egyenlően; a jobbágy, ha nem voltak örökösei és utódai, szerzett javai feléről halála esetére szabadon végrendelezhetett; a jobbágy az ingatlan a földesúr birtokjogának változatlanul maradásával el is idegeníthette. Alapvonásként állapíthatjuk meg azt is, hogy nemesnek a jobbágy ingatlan birtokán, hanem egész vagyonán a földesúri jog igénye nyugodott s ez az igény felellett akkor, ha a jobbágyoknak nem volt törvényes örököse és utódja és ha nem is végrendelezett, a jobbágy azonban ilyen esetben is a végrendelettel csak szerzett javai felét vonhatta el a földesúrtól. A valóságban ingatlan elvonásáról mégsem lehetett szó, mert a jobbágytól teljes jogú, *önálló*, autonóm ingatlant nem lehetett szerezni és ilyen birtokot nemesi birtokon ő sem szerezhetett. A jobbágy az ingatlanának mind öröklés vagy adásvétel útján való elidegenítésében, mind végrendeleti intézkedéssel való átruházásában éppen ezért idegeníthette csak „munkája bérét és jutalmát“ el, ezt pedig Werbőczy azonosnak tekintette az ingatlan „állendő“ becsüjével, ami ugyancsak Werbőczy-nél a közbeesünek, tehát az örökbeesű tizedrészének felelt meg. Ami tehát a jobbágyról ingatlanban másra szállt, a valóságban nem fogható fel másként, mint a jobbágy által a földbe beruházott, abba fektetett és épített munkához és anyaghoz való jogként. Ez a *képletes érték* a valóságban természetesen az ingatlan egységes értékében keresett kifejezést. Így lehetett azután beszélni egy-egy jobbágyház, föld, rét, stb. eladási értékéről, áráról, esereértékéről a jobbágy viszonylatában is. Azt is megállapíthatjuk, hogy a jobbágy javaihoz, ezek között ingatlanaihoz is, gyermekein kívül meghatározott vonatkozásban feleségének, sőt oldalági rokonainak joga is elismerést nyert a Hármaskönyvben.^{10a}

¹⁰ A Hármaskönyv 1. rész 133. cím szerint egy lakott (népes) jobbágytelek közbeesüje 1 gira, azaz négy forint, örökbeesüje 10 gira, azaz 40 forint volt.

^{10a} Érdekes megfigyelésünk, hogy az Erdélyben 1437-ben felkelt parasztek a kolozsmonostori konvent előtt kötött egyezségben a következőkben állapodtak meg uraikkal: ha a jobbágy gyermekek nélkül, feleség hátrahagyásával hal meg, a földesúr egy hároméves baromnál többet nem kívánhat annak javából, ezek ugyanis feleségére és vérrokonaira szállnak; ha pedig a jobbágy feleség, gyermekek és vérrokonok nélkül hal meg, őé.

Azonban mindezeket tudva is Werbőczy nyomán, a jobbágy birtoklási és vagyoni önállóságáról, illetőleg vagyonának a földesúri jog ellenében való megkötöttségéről, egyszóval birtoklási képessége mértékéről tiszta képünk még mindig nem alakulhat ki. Nem tájékozódhatunk arról, hogy a gyakorlatban a jobbágyoknak milyen mértékben érvényesülhették a joga magán a jobbágytelken és más ingó-ingatlan javain; a földesúr a meghatározott esetben bekövetkező háramlásán kívül milyen jogot vagy jog nélkül milyen igényt támaszthatott a jobbágy vagyonával szemben; milyen módon avatkozhatott be a jobbágyjavak forgalmába; olyan alapvető kérdésről sem tájékozhatott Werbőczy, hogy jobbágyhereditás, jobbágyi fekvőjóság alatt voltaképpen mindenféle jobbágyingatlan kell-e értenünk, vagy a jobbágy által megszerezhetőeknek csak bizonyos nemeit; nem világos a kép a tekintetben sem, hogy a jobbágyöröklés egyes esetekben a rokonság milyen fokáig terjedhetett s hogy általában a valóságban hogyan, milyen formák és kötelékek keretében rendelkezhetett a jobbágy a javaival. A valóság első sorban is arra int bennünket, hogy különbséget tegyünk a jobbágy javai között. A jobbágy birtokképességét korlátozó tényező, a földesúri jog ugyanis nem egyenlő mértékben érvényesült a jobbágy vagyonának különféle elemein, a jobbágy birtokjoga pedig a birtokkal való élés gyakorlati feltételeitől függött. Más volt például a jobbágytelek és más volt egyéb jobbágyingatlan helyzete és ennek következtében a velük való rendelkezés tényleges módja. Ezért a jobbágyvagyon és a jobbágyi birtokképesség valóságos helyzetének vizsgálatánál az általános jogelvek területét elhagyva, a különféle jobbágyjavakat külön-külön kell megfigyelni a jobbágy birtokképessége szempontjából. Minthogy pedig az örökös jobbágyság korában — mint említettük — törvényes rendelkezések még nem nyulnak e kérdésekbe, más forrásokból — megyei statutumokból,

szólót és javairól végrendeletet csinálhat, annak javára, akinek akkorja s az a végrendeletet a földesúr nem változtathatja meg, ha azonban ilyen jobbágy végrendelet nélkül hal meg, mindene a földesúrnak marad. *Jakob Elek*: Oklevéltár Kolozsvár förténeto I. kötetéhez (Buda, 1870). Tudjuk, hogy ezt az egységességet a jobbágyok győzelmek osztatjuk után a jobbágyvagyonnal kapcsolataiban kötötték, abban tehát a jobbágyok — egyébként nem másokéval, magát a jobbágyságot felforgatni nem törkvő — követelések formálódttak meg. E követeléseket összehasonlítva fenti megállapításunkkal, egyrészeről következtethetünk arra, hogy a jobbágy vagyoni jogról hol érték sérelmek a gyakorlatban (pl. egy hároméves baronnál a gyermektelen jobbágy hagyatékából többet is követeltek a földesúrnak), másrészeről megfigyelhetjük, hogy az általános jobbágyvagyonai rendet hol szűkítették a maguk javára tágitani (pl. a jobbágy szabadon végrendelezhetik s a földesúr nem változtathatja meg a jobbágy végrendeletét). A jogszabály elhukása után természetesen az egységesség megvalósítatlanul maradt.

falutörvényekből, uradalmi rendtartásokból, gazdasági utasításokból, jobbágyvégrendeletekből, egykorú levélváltásokból stb. — kell az adatokat felkutatnunk. Természetesen számolnunk kell azzal, hogy — miként Werbőczy is hangoztatta — helyenként az országban más és más szokások formálódtak meg. Azonban a különféle szokásokból is kibontakozik a közös általános vonal, végül is — mint látni fogjuk — meglehetősen *csekély* kitérő görbékkel, jellemzően a természetes tényezők hatása alatt nagyjából egységesen és nagy szilárdsággal mozgó jobbágyéletre. Csak az ilyen fejlődési tényezők ismeretében állíthatjuk majd mérlegre a magyar jobbágysorsot és jelölhetjük ki annak helyét az európai jobbágyfejlődés síkján.

III.

A jobbágyvagyon különféle elemeinek vizsgálata előtt néhány olyan kérdést, melyek egyformán érintenek mindenféle jobbágyvagyonot, tovább lehet vezetnünk a Werbőczy könyvből megismert állapotából. Ilyenek a jobbágy örököse és utóda hiányának, a földesúri háramlás eseteinek és a végrendelezés elemeinek a kérdései.

Ha a jobbágnak nem volt örököse és utóda, javainak örököse a földesúr lett. Nem csupán a földesúri ingatlanon kialakult jobbágybirtok szállt oda vissza, ahonnan a birtok joga eredt, a földesúrra, hanem a jobbágnak minden java, így ingóságai is. Kérdés azonban, hogy mikor kellett a jobbágyot örökös és törvényes utód nélkül elhaltak tekinteni: akkor-e, ha nem voltak gyermekei, vagy csupán akkor, ha oldalági vérokonnai vagy felmenői sem voltak? Láttuk, hogy Werbőczy a jobbágszerzeményhez a jobbágy fiainak hiányában megállapította a jobbágy fiútestvéreinek és vérokonnáinak a jogát. Werbőczy e megállapításával alapjában egybehangzik a csejtei uradalomnak 1661-ből származó rendtartása, amely szintén elismeri az osztályos rokonság jogát.¹¹ Az uradalom földesurái — gróf Nádasdy Ferenc és Esterházy Mária grófnő — kijelentették, hogy bár némely faluban a jobbágy javait a parasztság magának akarja vindikálni,¹² a jobbágnak minden

¹¹ Magyar Gazd. tört. Szemle 1899. 235—236. l.

¹² A parasztságnak ez az igénye, melyhez hasonlókkal gyakran találkozunk (pl. a megüresedett pusztatelkekhez is Jogot öhajtottak formálni) a *parasztközösség* gondolatának erejéről tanúskodik s mint ilyen, igen figyelemre méltó jelenség. Azt kívánták, hogy a pusztatelkek is, ha nincs örökös hozzá, maradjon a helybéli parasztság kezén. (V. ö. Komáromy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Budapest, 1932. 61. l. Thott Judit: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Budapest, 1934. II. 34. l.) A vér-

gő és ingatlan jószága a földesúrra szokott szállni, ha a jobbágnak sem maradéka, sem végrendelete nem marad: *s ha osszalyos atyjai sincsenek*. De ha ezek lennének is — fűzték hozzá — a jobbágnak az osztály után való keresménye a földesúrra szokott szállani. Ez esetben tehát a jobbágyvagyonnak az része háramlott a földesúrra, amelyet a jobbágy a rokonaival megejtett osztály után szerzett, ami ki nem mondottan azt is jelenti, hogy a jobbágy javaiba osztályos rokonai örökösöként jöhettek be, ha a jobbágnak gyermekei nem voltak, de csak olyan javaiba, melyek osztályozás útján szálltak a jobbágyra, amelyek tehát vérségi eredetűek voltak. Werbőczy a szerzett, a eszejtei földesurak viszont az osztályozott jobbágyvagyonnyitják meg az oldalrokonok előtt: ilyen eltérések azonban nagyon is lehetségesek voltak az egységes, mindenkire egyformán kötelező szabály nélkül folyó jobbágyéletben. Úgy látjuk, hogy az oldalrokonok joga a valóságban mindig nehezen érvényesült. Ha a jobbágnak nem voltak gyermekei, a földesúr rendszerint mindjárt rátette a kezét a jobbágy javaira s ezeket az osztály után jelentkező oldalrokonoknak nem egykönnyen adta már át. Az egyes jobbágyvagyonok felett nyugvó földesúri jog tárgyalásánál látni fogjuk, hogy a földesúr esetenként szabad utat is engedett a rokoni igény érvényesülésének. E tekintetben azonban nem csupán a helyi szokás, vagy a szokás felett esetleg érvényesülő földesúri akarat játszott szerepet, hanem a jobbágyvagyon természete is, mivel a jobbágy igénye — mint említettük — más erejű volt a különféle vagyonelemeken.

Az örökös és törvényes utód hiányán kívül más esetben is megillette a földesurat a jobbágy minden vagyona. A *szökött jobbágy* vagyona ugyanis egészében szintén a földesúré lett.⁴³ Ehhez a kárpótlásjellegű és a jobbágyot a szökéstől visz-

rokonosság teljes jogának elismerését kívánták az Erdélyben 1437-ben felkelt parasztok, nyilvánvalóan a jog sérelmei miatt. (Jakab Elek i. m. 174. l.) A gyula uradalom közzétett urbáriumában gyakran találunk olyan feljegyzést, amelyekben szintén oldalrokonok jogának elismerését sejtjük. Pl. 1638-ban Bogártelken: „Puszta haz hett Ferrai Laszlonéja volt az Fekete nemzetre néz. Puszta haz hely Benéts Gergelió volt az Fekete nemzetség vér hozzá. Puszta Fekete Tamásé volt vér hozzá az Fekete nemzet. (Jakó Zsigmond: A gyula vártörténetéből urbáriumai. Kolozsvár, 1944. 42. l.)

⁴³ Az alaptörvény idevonatkozólag az 1556. évi III. t. o.: „omnes hereditates et bona mobilia et immobilia talis coloni in bonis et ditione domini sui existentia et habita in eundem dominio suo terrestrem (more antiquitas semper observato) decolvantur et per omni libere occupantur et auferantur“. V. ö. Werbőczy IV. rész. 26. cím. 15. §. — Cseh-Sziléziában a hasonló rendelkezés 1592. óta. (Karl Grünberg: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen-Mähren I. B. Leipzig, 1894. 10. l.) — A szökött jobbágnak olykor valóban megvolt az oka arra, hogy helyét és urát búcsú nélkül hagyja el. Az ungmegyeri Tibaváralján egy jobbágy a lopás bűnébe esett s családját

szatartó megelőző célzatú rendelkezéshez a földesurak ragaszkodtak is.¹⁴ Nyilvánvaló azonban, hogy az ilyen háramlás a gyakorlatban teljes mértékben nem mindig érvényesülhetett. A jobbágy ugyanis, ha már a szokás útjára lépett, elvihető javait bizonyára magával vitte. A törvény szövegéből és a rendelkezés értelméből egyébként világosan következik, hogy a szökött jobbágy javai a nélkül háramlottak a földesúrra, hogy a javakhoz a szökött jobbágy hozzátartozóinak bármilyen jog lett volna. Minden különbség nélkül és „sine ulla participatione aliorum” — hangoztatja Thököly Imrének jószágkormányzója — hoz intézett földesúri utasítása is.¹⁵ Ez volt az elv, a gyakorlat azonban e tekintetben is fejlesztett ki eltérő szokást, mely a jobbágy hozzátartozóinak a javára szolt. A csejtei uradalom említett 1661. évi utasításában olvashatjuk, hogy a szökött jobbágynek a javait, *ha valamely „atyafi” 15 napon belül nem jelentette igényét* a tisztartónál, a tisztartók becsü szerint eladhatták és azután senki sem kereshette jogát a vevőkön.¹⁶ A helyenként sarjadó szokások önállóságára jellemző, hogy az örökös jobbágyság, tehát a jobbágyság társadalmi süllyedtségének a mélypontján az általános törvényes elv ellenében a jobbágy javára szolgáló ilyen szokás élt. Nyilvánvaló, hogy a jobbágy javainak a földesúr kezére való adásával egyrésztől a jobbágynek a szökéstől való visszatartását, másrésztől a földesúr kárpótlását óhajtották elérni: e kemény érdekeken keresztül jelenik meg az említett esetben a szökött jobbágy hozzátartozóinak az a joga, hogy elszökött hozzátartozójuk javait kezeikbe vehetik, esetleg mit sem hagyva a földesúrnak. Előttünk — a továbbiakban elmondandók ismeretében is — valószínűnek látszik, hogy a szökött jobbágy javaiért jelentkező hozzátartozók ugyanabból az uradalomból kerültek ki, vagyis a jobbágy javai végül sem kerültek ki az uradalomból, a hozzátartozók pedig esetleg éppen a jobbágy visszahagyott felesége vagy gyermekei voltak,¹⁷ akiknek viszont a szolgálatot viselő jobbágytelken való

visszahagyva elszökött, mire a földesúr a jobbágy telkét elvette (1576) az özvegyvel Nagyráton pedig egy jobbágy a gyilkosság bűnébe esve lett szökvevényé, szintén családja visszahagyásával, családja ezután a „solonátus”-t letette, mert nem volt elég ereje a föld megművelésére (1582). (Orsz. Levéltár, Dic. Conser. Ung.). — Az utóbbi esetben a szökött jobbágy családja kezén meghagyták javait, ez azonban önként tette le a jobbágyságot, mivel a családfe nélkül nem tudták a földet megművelni és így a telkek terheinek eleget tenni; ezzel a család a szellérsorba esett.

¹⁴ Földesúri utasításokban ismétlődik a törvény rendelkezése. Magyar Gazd. tört. Szemle 1894. 245. 1899. 235. l.

¹⁵ Magyar Gazd. tört. Szemle 1894. 245. l.

¹⁶ U. o. 1899. 235–236. l.

¹⁷ Hogy a jobbágy családja *hátrahagyását* hagyta el földesúri. a fentebb említettekén kívül igen jellegzetes példa: 1526-ban Debrecen sz

magmarasztása — a veszett fejsze nyele — a földesúrnak is érdeke volt.

A jobbágy egész vagyonának az utód hiánya és a jobbágy elszökése miatt bekövetkezett földesúri háramlásai mellett a XVIII. század elején a törvény statuálta a háramlásnak egy újabb esetét.¹⁸ E szerint a hűtlenség, a „*nota infidelitatis*” bűnébe esett jobbágnak a javai is a földesurat illették. A törvénynek ez a rendelkezése az uralkodó jogfelfogást követte s tulajdonképpen újat nem mondott: a hűtlenség büntetése régtől fogva fejt- és jószágvesztés volt, viszont a jobbágy javai háramlás esetén eddig sem a királyt, hanem a földesurat illették.

Kérdés marad ezek után is, hogy helyenként nem fejlődött-e ki olyan szokás, amely a felsorolt eseteken kívül is a földesúr kezére adatta a jobbágy minden vagyonát. Még inkább kérdés, hogy a földesúr a valóságban esetenként nem ragadta-e el a szokás joga nélkül is a jobbágy egész vagyonát.¹⁹ Csak a jobbágyság történetére vonatkozó adatok, különösen úriszéki ítéletek, jobbágylevelek, falusi jegyzőkönyvek stb., nagyobbarányú feltárása után tudnánk meggyőződni arról, hogy a szokásban élő jog erejével, vagy a hatalom önkényével a gyakorlatban nem fordultak-e elő a jobbágy egész vagyonát érintő másjellegű földesúri háramlások is. Ezek mindenesetre csak szörványosak lehetnek, mivel rendszeresen, vagy legalább is gyakrabban előforduló jelenségeknek a már feltárt adatokban főbb nyomának kellene lennie. Természetesen itt most a jobbágnak minden vagyonáról van szó, mert — mint látni fogjuk — magának a jobbágyteleknek, vagy más jobbágyfekvőségeknek a földesúr által való elvételére más módok is nyíltak. A jobbágy javait megszakadás címén öröklő földesúr egyébként, mint már Werbőczy is megállapította s újabb szabályok megerősítették, a jobbágy eltemetésének költségein kívül viselni volt köteles a jobbágy adósságait, sőt adótartozásait is, azonban

ros bírája előtt a Kallay-család egyik tagja, Vitéz János megegyezett László János nevű jobbágyával, aki ekkor már a város polgára volt, hogy a földesúr kiadja László János nála maradt javait s elbocsátja magától apjukhoz kívánczó fiait. Viszont László János elengedi urával szemben fennálló követeléseit. Orsz. Levéltár, Dl. 24. 291.

¹⁸ Az 1715. évi 62. t. o.: „domini terrestres omnes et singuli in universis bonis rebusque mobilibus rusticorum seu colonorum suorum acquisitionis non tantum in somine deficiente et ab intestato decedentium, sed etiam *notae infidelitatis aut criminis laese Majestatis reorum imperurbate succedant.* — A loeszmándi uradalom falvainak rendtartása (1741) is előírta: az uraság elfoglalhatja annak a jobbágnak a javait, aki a király ellen „*nagyot vét*”. Magyar Gazd. tört. Szemle 1898. 169—172. l.

¹⁹ A jobbágytelek elvétele természetesen nem egyértelmű a jobbágyvagyon teljes elkobzásával.

a katonaszállásolás — e meöben jobbágyi teher — a földesúrnak nem hárult ekkor sem.²⁹

Mint a jobbágyvagyon egyetemes kérdéséről, még a jobbágy végrendekezéséről kell itt szólnunk, továbbfűzve a Werbőczy által erről mondottakat. Werbőczy a jobbágy végrendeletének érvényességét nem tette függővé feltételektől, XVIII. századi magyarázója azonban már az országban bevett szokás alapján szükségesnek tartotta, hogy a végrendelet alkalmává jelen legyen a helység lelkésze és két esküdtje, s hogy a végrendeletet — ez a súlyosabb feltétel — megerősítse a jobbágy földesura.²¹ Az utóbbi azt jelentette, hogy a jobbágy végrendeletében foglaltakhoz a földesúrnak hozzá kellett járulnia, e nélkül az „ország szokása és joga szerint“ a jobbágy végrendelete érvénytelen volt. Werbőczy magyarázója szerint a földesúri megerősítés alól csupán a kegyesceélű hagyomány mentesült. Egyébként a végrendeletek körül keletkezett esetleges viták eldöntése a földesúr bíróságának az illetékessége alá tartozott. A végrendelet földesúri megerősítése, amit a jogmagyarázó a XVIII. században az ország bevett szokásának mondott, már a XVI—XVII. századokban is általánosnak mutatkozik. A megerősítést a földesúr tisztjei is gyakorolták s a megerősítésért — mint más engedélyekért is — pénzbeli illetéket szedtek. A jobbágy végrendeletkézésére a gyakorlatban elsősorban akkor került sor, amikor nem lévén a vagyonához öröklésképes hozzátartozója, vagyonának végrendeletkézésre megengedett részét — elvileg a szerzett vagyon felét — a földesúri háramlástól megmentendő, másra, elsősorban nyilvánvalóan így is rokonnaira öhajította hagyni, de előfordult olyankor is, amikor a jobbágy, akár gyermekei között is, a törvényes vagy hagyományos örökléssel szemben attól eltérőleg öhajított vagyonával rendelkezni. A gyakorlat tehát feszítgette a Werbőczy által — talán szándékosan szűkített — végrendeletkézési jog korlátait. A Hármaskönyv ugyanis csak az utódok nem létében való jobbágyvégrendeletkézést ismerle, ezzel szemben a jobbágyok végrendeletkeztek olyankor is, amikor egyenes leszármazó örököseik, sőt éppen fiaik maradtak. Minthogy az örökös a jobbágyságban is utódot jelentett, az ilyen eset kevésbbé érinthette a földesúr igényét, annál inkább azonban az öröklésképes rokon hiányában való végrendeletkézés, viszont annak következtében, hogy a végrendelet érvényéhez a földesúr beleegyezése volt szükséges, a valóságban igen kétséges értékűvé válhatott a jobbágy végrendeletkézési szabadsága. A jobbágy azonban az életben mégis meg-

²⁹ Corpus Statutorum II. I. k. 373, 388. l. — Magyar Gazd. 106. Szemle 169—172. l. A földesúr a jobbágy adósságának kifizetésére csak olyan mértékig volt köteles, amennyire a jobbágy javából tellett.

²¹ L. Szegedy János i. m. 518. l.

találta a módját a földesúri hozzájárulás elnyerésének. Külföldön rendszeres volt, hogy a jobbágnak — ha egyáltalában végrendekezhetett vagyonáról vagy annak egyes elemeiről — az elnyert végrendekezési szabadságot komolyan meg kellett fizetnie. Magyarországon is találkozunk az illetékfizetetés szokásával, az illetéket azonban, mely más földesúri illetékek rendszerébe illeszkedett, már az összeg esekélyességénél²² fogva sem igen tekinthetnénk a földesúr valamelyes kárpótlásának a reánézó, de a végrendelet által elvont jobbágyjáváért. Számos adat mutat arra, hogy nálunk a földesúri érdek más úton talált kielégítésre. A jobbágyvégrendeletekben ugyanis azzal a különös jelenséggel találkozunk, hogy a végrendelező jobbágy javaiából rendszerint részeltette *földesurát* is és pedig az örökösök sorában az első helyen, olykor hálynyilvánítások és megemlékezések kíséretében.²³ Tóth Miklós jobbágnak a köveskúti prédikátor s öt-öt nemes férfi és asszony előtt 1595-ben készített végrendeletében előbb szintén a földesurat részeltette javai-
ból,²⁴ csak aztán osztotta fel egyéb javait: vejének adta az új-

²² Guary Mihály uradalmi prefektus számadási jegyzékében az 1680-as években: Sinégi Fojas Andrásné meghalván, *testamentumia confirmatiojért* adott a veje, Mihály Kovács 150 forintot. Magyar Gazd. tört. Szemle 1905. 311. l. — Abból, hogy a megerősítési díjat az örökölő vő fizette meg, talán lehet arra következtetnünk, hogy ez esetben a jobbágy sem kérte előbb urától végrendeletéhez a hozzájárulást. A Kántor Mihályné Houa kajári (Győr m.) jobbágyasszony által 1664. június 19-én tett végrendeleten olvasható a földesúr pannonhalmi apát megerősítési záradéka: *Confirmatur haec pagella testamenti salvo nostro et alieno iure*. 20 szeptember 1666. Archiabbas. (U. ott 1901. 291—2. l.) A megerősítés tehát több mint két év múlva, tehát ez esetben is nyilvánvalóan a végrendelező halála után történt.

²³ Hatalmas uradalmak birtokosai, zászlós urak egyformán örököltek jobbágyaik után ezek végrendekezéséből: az első pillanatra ez igen különös, szinte meglehető.

²⁴ Tóth Miklós a földesúrának 400 becs (bees v. bees; dénársterű váltópénz, obulus) hagyott. (Magyar Gazd. tört. Szemle 1905. 268. l.) Úgy látszik, hogy az ország nyugati dunántúli vidékén — talán idegen hatásra — a 400 becs a jobbágy végrendeletéi ajándékaiként ebben a korban elterjedt szokás volt. A sopronmegyei Lós községnek földesurával, Vicsay Ádámmal 1635-ben kötött örökös szerződésében olvassuk: Ha valaki meghal az jobbágyok között, az előbbeni szokás szerint való hagyományának érdeme tartassék meg, úgy mint az 400 becs. (U. ott 1901. 165. l.) De ezen a vidéken is találunk másfajta földesúri megajándékozást is: egy hegyfalusi jobbágy, aki javait öcsére és feleségére hagyta, földesúrának egy lovat és egy boldnyi búzát adott. (Komoróczy György I. m. 133. l.) Ismerjük három jobbágytestvér panaszos levelét a földesúrhoz, Nádasdy Tamáshoz arról, hogy elhúnyt testvéreik, a esepregi főbíró hagyott nekik (a földesúr-
nak) egy hordó bort és egy vég gyolcsot, egyéb javait nekik — testvéreiknek — adta, kéri ezért jóváhagyását. (Szalay Ágoston: Négy száz magyar levél a XVI. századból. Pest, 1861. 234. l.) Szabó Ferenc ngoesamegyei szől-

tala lakott házat és két irtásföldjét, feleségének hagyta zálogos és vásárolt földjeit, földbeli vetéseit, lábas marháját s más zálogolt földjét, hogy árva leánygyermekét nevelje és házasságra ki; ha felesége és leánya meghalna, ezek a javak a fiára szállnak, aki most azért nem részesedik a vagyomból, mert fia fejének kiváltására²⁵ annakidején nagyobb összeget adott, ezért feleségén fia nem kereskedhetik. Valószínűnek látszik, hogy a végrendelet megtételére éppen a fiúnak a mellözésére irányuló szándék vezette Tóth Miklós jobbágyot: végrendelet nélkül ugyanis elsősorban a váltságdíjjal már kielégített fiú lett volna örököse.

Forrásaink a földesúrnak szóló végrendelezések eredetéről és magyarázatáról nem nyújtanak tájékoztatást, feltehetőnek látszik azonban — éppen azért, mert rendszeresen előfordul — hogy a jobbágy a földesúr végrendeleti megajándékozásával végrendelete háborítatlanságát, a földesúri beleegyezést biztosította. Sőt az is lehetséges, hogy a jobbágy esetenként előre megállapodott földesurával a megajándékozás felől, mintegy megvásárolva a beleegyezést földesura részéről a végrendelethez. Ez a magyarázat annál inkább alátámasztható, mivel a jobbágyvégrendeletek a valóságban messzebb mennek azon a határon, amelyet a Werbőczy által megörökített jogelv meghatározott: a szerzett javak felerészén. Jóllehet a jobbágyvégrendeletek szövegéből minden egyes vagyontételről ma már szinte lehetetlen megállapítani azt, amit az érdekeltek akkor jól tudtak: hogy a végrendeletekben megnevezett javak szerettek-e avagy ősiek, mégis úgy látszik, hogy egy-egy végrendelet a jobbágy mindennemű javait felsorolja, azt is tehát, amiket éppen nem szerzeményi jellegű. Az említett esetben például Tóth Miklós jobbágy a kifejezetten „vásárolt” földjein kívül az ingók mellett más földjeit is felsorolta, részben ezek eredetének közelebbi megjelölése nélkül. Az élet tehát áttörte a jogelv korlátait: a jobbágy adott esetben mindenéről végrendeletet tett s a földesúr, akit végrendeletében tetemesen megajándékozott, annál inkább megnyugodhatott jobbágya törekvéseiben, mert a föld, az ingatlan tulajdona a jobbágyok csere-berével így sem-úgy sem idegenedett el tőle, legfontosabb érdeke pedig — mint látni fogjuk — mégis az volt, hogy a jobbágyteleknek gazdája legyen továbbra, a jobbágy halála után is, amit pedig sokszor éppen a végrendelet biztosított.

1631 lakos 1636-ban végrendeletében „egy kis köblös átalagot”, az agostonmegyei feketekendől Szabó Pál 1669-ben egy lehenet hagyott a földesúrnak. (Orsz. Levéltár, Perényi-tár, 1636. No. 1129, 1669. nov. 10.) Az említett Tóth Miklósnak fia volt, mégis végrendeletet készített. Ugyanezak volt fia a Kajáron 1664-ben végrendelező Kántor Mihályné Hona asszonynak is. (Magyar Gazd. Tört. Szemle, 1901. 201-2. l.)

²⁵ T. i. a török fogságból való kiváltásán.

IV.

A jobbágyság rendszerének, a jobbágyköteléknek, a földesúr és a jobbágy viszonyának a természete idézte elő, hogy az idők folyamán az egyes jobbágyjavak felett más és más erjű jobbágyjog formálódott meg. Ebből a szempontból megfigyelésünk szerint a jobbágyjavakat a következő csoportokba sorolhatjuk:

1. Jobbágytelek, melyet telekszervezetnek is nevezhetünk, mivel különféle vagyoni elemeket foglalt magában. A XVIII. század óta a hivatalos nyelv „constitutivum sessionis”-nak, telekállománynak nevezte.

2. Irtványföld, mely kívül állott a telekszervezeten s rajta sajátos, a telek felett nyugvó jobbágyjogtól eltérő jog alakult ki.

3. Szőlőföld, mely szintén kívül állott a telekszervezeten s rajta a legerősebb jobbágybirtokjog formálódott meg.

4. Egyéb földek, mint zálogos, bérelt földek.

5. Ingó javak.

A *telekszervezet* alapja, mintegy törzse a falubeli belső telek (fundus vagy fundus intravillanus) volt. Ezen állott a jobbágy háza, mellette a gazdasági udvarral és kerttel. A házat a jobbágy maga építette, vagy beköltözésekor készen vette át, mint a jobbágyteleknek örököse, vagy mint annak megvásárlója, vagy esetleg a földesúr új jobbágyaként telepedett abba. Az új települő jobbágyoknak a földesúr országos szokás szerint előre meghatározott évekre szolgáltatásmentességet és kedvezményeket nyújtott. Ha az új jobbágy olyan telekre telepedett, amelyen ház állott, a szolgáltatmentes vagy a kedvezményezett idő kevesebb volt,²⁹ ami azt jelentette, hogy a házat a jobbágy tulajdonképpen megvásárolta a föld urától. A belső telekhez a külső telek (fundus extravillanus), vagy mezőbeli tartozékok (appertinentiae) járultak. Ezek legfontosabbja a szántóföld volt, rendszerint több fordulóban vagy nyomásban (caleatura), nem mindenütt egyszersmindenkorra állandóan kibasított darabokban, hanem a határ újraosztásánál időközönként újraosztva. Még gyakrabban esett újraosztás alá a telekhez járó kaszáló vagy rétföld, bár — főleg a szűkebb határu községekben — gyakran találunk állandó kaszálóföldeket is a telekszer-

²⁹ A kövári uradalomban 1604: két év (Magyar Gazd. tört. Szemle 1894. 318. l.), a esiesvai uradalomban 1636: 2–3 év (u. o. 1897. 342), a munkási uradalomban 1682: 6 év (Lehőczky Tivadar: Bereg megye monográfiája I. k. 618. l.), a kanizsai uradalomban a háználküli pusztatelekre szálló eselléreknek 4, a házas pusztára szállóknak 2 év, ugyanez a Kanizsának szentesnyáki uradalmában 3, illetőleg 1 év. (Magyar Gazd. tört. Szemle 1894. 70., 73. l.)

vezeten belül.²⁷ Előfordult, hogy a telekhez szőlőföld is tartozott, jóllehet — mint látni fogjuk — a jobbágyszőlők legtöbbször a telekszervezetten kívül álló földesúri szőlőhegyeken (promontorium) voltak.²⁸ A telekhez tartozott végül a közös erdő vagy legelő használatához való jog. Csak használati jogról beszélhetünk, mert a legelőből egyáltalában nem s az erdőből is csak elvétve esatlakozott a telekhez egyéni kihalított terület.²⁹ egyébként a jobbágy a telek jogán részesült a közös erdőnek tüzelésre és építkezésre, valamint esetleg makkoltatásra, a legelőnek pedig állatai legeltetésére való használatában. A XVI–XVII. századokban a magyar uralom és vele a magyar birtokszervezet elvesztve az alföldi részeket, olyan vidékekre szorult, amelyek többnyire bővelkedtek erdőben. A jobbágyok azonban a telek jogán mégsem rendelkeztek mindenütt teljesen az erdő használatával, különösen nem a makkoltatásra használható tölgyes-bükkös, valamint az épületfát nyújtó erdőkben. Az ilyen erdőket ugyanis a földbirtokosok a középkor végén, amikor a terménygazdaság múlásával egyre nagyobb pénzjövedelem szerzésére törekedtek, jobbágyaik számára tilalom alá kezdték vetni s ezzel használatát kivonták a telekszervezetből. A jobbágyoknak „megengedett” vagy „usnális” erdőkkel szemben tilalmasoknak nevezett erdők használatáért azután a telekre háruló terhektől különálló díjat kellett a földesúrnak fizetni.³⁰ A megengedett, usnális erdő is rendszerint közös volt a földesúr és a jobbágyfalu között, bár már az örökös jobbágyság korában is találkozunk a megengedett erdő módjára kijelölt külön szabad

²⁷ Berlász Jenő: A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. Budapest, 1906. 23. l.

²⁸ A csejtel uradalmi rendtartásban olyan újonnan plantált szőlőről van szó, amely a „*perluentia*”-k közé tartozik. Ezt a szőlőt a földesúrnál inkább lehet a telek tartozékaként felfogni, mert továbbmenőleg azt olvashatjuk a rendtartásban, hogy a jövőben a jobbágy a *perluentia*kat, ha szőlő volna is, nem idegenítheti el. (Magyar Gazd. tört. Szemle 1899. 236. l.) Pfahler is tud a telekhez tartozó szőlőről (i. m. I. k. 231. l.).

²⁹ A mosonmegyei Óvárhoz tartozó falvak némelyikéhez (1635) tulajdon erdők tartoztak, melyek a házakkal szoktak *örökül* gazdát oserélni. (Tört. Tár 1905. 582. l.) A felvidéki Thurzó-jörszágokon is előfordultak az „*usztályképpen*” vagyis „*helyszámokra*” felosztott erdők (Berlász Jenő i. m. 24. l.).

³⁰ A jobbágyoknak „megengedett” (usnális) s a számokra tilalmas erdőkre sok adót Tugányi Károly: Magyar Erdészeti Oklevéltár I–III. (Budapest, 1896) kötetében s a Corpus Statutorum I–V (Budapest, 1885–1904) kötetében. Ha a jobbágy a tilalmas erdőt a tilalom megszegésével mégis használta, megfogták és meghűntették. A hüntetés a földesúrsaját jobbágyaival szemben 12 forint volt, az idegen jobbágytól pedig elvették mindenét. (Tört. Tár 1901. 274. l., Magyar Gazd. tört. Szemle 1899. 237. l., Orsz. Levéltár. Urb. et Conser. 64–35.)

jobbágylegelővel. Találkozunk ugyanakkor a szomszédos falvak között közös legelővel is, melyből egyik falu nem tilthatta ki a másikat.²¹

A jobbágy a telekszervezeten kívül is szerezhethetett ingatlant, melyen a telekhez való jogától eltérő sajátos birtokjoga alakult ki. Ilyen ingatlan volt az irtványföld (terra exstirpatoria, exstirpatura), mely művelési formájára nézve egyformán lehetett szántó vagy kaszálóföld, sőt a földesúri szőlőhegyen irtás útján telepített szőlő is ilyen formában jelenik meg, de ezen ismét eltérő, általában a földesúri szőlőhegyeken levő egyéb jobbágyszőlőkkel azonos jobbágybirtok fejlődött ki. Ezeket az irtásformákat és a rajtuk kialakult jobbágybirtokot már a középkorból is ismerjük, de nagyobb jelentőségre a megművelt föld szűkülésével és a szőlőhegyek elterjedésével az újkor századaiban emelkedtek a jobbágybirtokok között. Ugyanakkor a történeti források is egyre bővebben nyújtanak felőlük tájékoztatást, úgy hogy sajátos birtokjogi helyzetüket is inkább meg tudjuk figyelni. Ha azonban már a többé-kevésbé egységesen fejlődött telekszervezetre nézve is hangsúlyoznunk kell a jobbágy és telke viszonyának sokféleségét, annál inkább megvolt a lehetőség az irtványok és szőlők birtokjogi helyzetének eltérő fejlődésére.

Az *irtvány* általában az a föld volt, amelyet a jobbágy a földesúr birtokán erdőként, bozótosként, gazos gyepként fel fogott s a maga munkájával, az erdő, a bozót és gaz kiirtásával és az irtott föld szántás-vetés alá helyezésével, tehát jelenléte munkával tett termővé. Az ilyen földterület az irtás előtt mezőgazdasági szempontból nem gyümöleszött, annál inkább értékelni kellett tehát a jobbágy reáfordított munkáját. Az irtványföld jelentőségét a jobbágy gazdasága és vagyoni ereje szempontjából nem lehet lebecsülnünk. Az irtásra fogható földnek nem volt megszabva a felső határa s arról is csak elég későn, az erdők fogyásakor kezdünk értesülni, hogy az irtás-hoz földesúri engedélyt kellett kérni.²² Így az iparkodó jobbágy a telekhez tartozó földjét mindig megnövelhette, bár a jobbágyföld ilyen módon való gyarapításának valamely fokon tilalom nélkül is határt szabtak az élet tényei: az erdő terjedelme, a jobbágy gazdasági felszerelése, igavonó állatállománya és

²¹ A falvak között közös legelőből a földesúr magának fenntarthatott egy darabot kaszálónak: Pozsony m. 1579 (Corp. Stat. IV, l. k. 16–17. l.). — A falvak között határt nem ismerő közös legelőre további adatok: Osváth Pál: Bihar vármegye sárróti járása, Nagyvárad, 1875, 534–540. l.; Orsz. Lőár. Relations commissariatum Fasc. 2, No 21.; Corp. Stat. III, k. 181, 241 l.; u. ott Conser. Regn. 1720, Tiszakeresztur.

²² Ha Bálint: A gömöri jobbágytság a XVII–XVIII. században az árbórrendezésig, Budapest, 1938, 79. l.

munkabírása. A jobbágyok kezén levő irtványok helyenként így is igen terjedelmesek voltak. Míg a pozsonymegyei Sempte község határában az irtásföld csupán 1—2, Cseklészen 1—5, Szempeen 1—9 holdat tett ki,³³ addig Gömör megyében nem ritkán vetekedtek a jobbágytelekhez tartozó szőlőfölddel, sőt esetenként meg is haladták azt.³⁴ A nyitrai galgóczi uradalomban a XVII. század első felében nem volt olyan falu, amelyben irtásföld ne lett volna. Jobbágyvégrendeletekben, urbáriumokban máshol is állandóan szerepel. Jellemző, hogy az irtásban általában szegényebb pozsonymegyei semptei uradalomban, Cseklész és Szempe mezővárosokban a gazdák 53, illetőleg 43%-ának volt irtásföldje.³⁵ Nyilvánvaló, hogy a jobbágy társadalmi-gazdasági viszonyait nem tudnók helyesen megítélni, ha tekintetünket csupán vagy túlnyomólag a telekszervezetre irányozva, nem méltatnók kellő figyelemre a jobbágyirtványokat és azt a különleges, sok tekintetben a telekjognál is erősebb birtokjogot, mellyel a jobbágy az ilyen földeket kezében tartotta.

A gazdaság és a birtokjog szempontjából nem kisebb volt a *jobbágyyszőlők* jelentősége. Hasonló volt az irtáshoz abban is, hogy a szőlőföldeket a földesúri szőlőhegyen szintén a jobbágyok tették termővé, ami ez esetben is indítéka lett a szőlőbirtok különleges jogi helyzetének. Szőlőtermelésre nem minden föld alkalmas, ezért egy-egy szőlőtermelésre kedvező helyen nemcsak a helység lakosai szereztek szőlőt, hanem az egész környékből mások is, jobbágyok mellett városi polgárok és nemesek. Nemesi, polgári és jobbágyyszőlők sorakoztak egymás mellett egy-egy szőlőhegyen, egészen különleges képet adva a minden telekszervezeten kívül álló szőlőterületnek. Éppen ezért a szőlőbirtok volt az a birtokfajta, melyben legjobban kiegyenlítődtek a rendi kategóriák: nemes, polgár és jobbágy egyformán szerzett szőlőbirtokot egy-egy szőlőhegyen másrendűektől s egyformán élvezte a birtok jogait is. A megszerzhető szőlőbirtok nagysága nem volt megszabva, sem a nemesekkel-polgárokkal, sem a jobbágyokkal szemben.³⁶ A jobbágytság történetében ezek a szőlőbirtokok nevezetes helyet foglalnak el azért is, mert egy-egy szőlőhegy birtokosgazdái — a szőlők ténylegesen művelői és birtoklói — a szőlő művelésének közös érdekeitől kialakított külön közösséget, az ú. n. *hegyköziséget* alkották, meglehetősen terjedelmes, ámbar a szőlőhegyen létrejött földesúri birtokjog elismerésén nyugvó autonómiával abban a korban is, amelyben a jobbágyautonómia fejlődésére a magyar törvények

³³ Borlász Jenő i. m. 28. l.

³⁴ Uo. Bállint i. m. 9. l.

³⁵ Borlász Jenő i. m. 28. l.

³⁶ U. ott 27. l.

Ala eső országrészben éppen nem volt kedvező a helyzet. Ez a különleges autonómia a jobbágyok számára annál nagyobb jelentőségű volt, mert a legtöbb szőlőhegyen végül is a jobbágyok birtokai voltak többségben mások birtokaival szemben.³⁷

A jobbágytelken, illetőleg a telekhez tartozó földeken, valamint az irtásföldeken és szőlőbirtokokon kívül a jobbágy kezén még *zálog* vagy *bérlés* alakjában is voltak különböző földterületek. Már a középkor századaiban gyakran előfordult, hogy a jobbágy jobbágytársától, földbirtokosától vagy más földesúrtól földdarabokat,³⁸ sőt olykor egész telekszerződést vett bérlés vagy zálogba. Az utóbbiak pusztá, tehát gazda nélkül álló telkek voltak, melyeket a földesúr nem óhajtott majorsági kezelésbe venni, vagy nem volt módjában arra új jobbágyot telepíteni. A jobbágyzálog szintén valóságos zálogot, a birtok tényleges kézbevitelét és hasznaszedését jelentette. Legtöbbször ugyanabban a helységben vagy a közeli szomszédságban szerzett a jobbágy zálogos földet. A jobbágy számára a pénzbefektetés egyik formája volt a zálogolás s gyakran is lehet vele találkozni. Ha a jobbágy a földesúrtól vett zálogba földet, azért egy összegbeni zálogösszeget fizetett s míg ezt a jobbágy nem kapta vissza, a földet minden földesúri szolgáltatástól mentesen használta.³⁹ Ha pedig a földesúrtól földet bérelt a jobbágy, ölette a telek rendes terheitől elkülönített bérösszeget fizetett. Egyébként éppen úgy előfordult a bérlésnél, mint a zálognál, hogy a jobbágy más földesúr birtokán szerzett szerződéssel zálogot vagy bérlést.⁴⁰

A jobbágy *ingó* javai között, melyek skálája esetenként a jobbágy gazdasági színvonalának s a kor igényeinek megfelelően alakult ki, különösen fontos helyet foglaltak el a jobbágy jászágai. Ezeket nyugodott valósággal egész gazdasági, társas-

³⁷ A hegyközségek önálló szabályokat hoztak, amelyekben nem eszmény a szőlő művelése által megkívánt közös kötelelıségeket, hanem a szőlő birtoklásának, elıdegenítésének a módját s a hegyközséget vezetı „hegy-mester” jogait és kötelelıségeit is megállapították. Ilyen „hegyörvények”: 1633, Diárs és Vonyarc, 1617; Szőlőbıvségardó, 1712; Győrseentmárton, 1625; Munkács, 1732; Ság, 1643; Szentgyörgy és Guar, 1643; Nagyszöllıs, 1674; Dunánálmaısi, 1754. (Magyar Gazd. tört. Szemle 1894. 30. 167, 1895. 55, 125. 180, 362, 1898. 517, 1899. 44, 467, 1.)

³⁸ Nemeslő Hont m. 1692. nem-nemeslő Nyitra m. 1686. Nógrád m. 1679. Hont m. 1692. (Corp. Stat. II. l. k. 336, IV. l. k. 443, 489, 532. l.)

³⁹ A jobbágy igen gyakran az egész általa lakott és mívelt jobbágytelket zálogba vette földesúrától, de csak attól meghatározott „inskríbált” összeg fejében. L. Szabó István: A jobbágy megnemesítése. Turul 1941. 20. l.

⁴⁰ Ezzel a jobbágyok saját földesúrával szemben való függısége mit sem változott, a bérlendı vagy zálogoló földesúrral szemben csupán a szerzıdéses kötelelı erejéig jutott viszonyba.

dalmi álláota, még sokkal inkább, mint ma is a kisbirtokos paraszté, mert ha akkor igavonói elpusztultak, nem tudott eleget tenni kötelességeinek, ami azután a földesúrnak indokot szolgáltatott arra, hogy a jobbágytól elvegye a telket, illetőleg a telekhez tartozó művelendő földeket. Ez pedig, ami koronként igen gyakran, sőt tömegesen előfordult a jobbágy süllyedő állapotának jegyeként, a jobbágynek zsellérré való alászállásával volt a gyakorlatban egyértelmű.⁴¹ Hogy milyen nagy súly volt a jobbágy állatain, arról elsősorban a jobbágyvégrendeletek és a jobbágyok peres viszáljai tanúskodnak: ezek ugyanis — főleg az utóbbiak — igen nagy mértékben a jobbágyok igavonói és más állatai körül forogtak. Viszont abból a körülményből, hogy a végrendeletekben és a pereskedésekben a jobbágy gazdasági felszereléséhez tartozó eszközök és házbeli berendezése alig szerepel, még nem lehet arra következtetni, hogy ezek nem képviseltek értéket. Ezeknek a családban való tovább szállása hagyományos, ősi erejű szokások szerint s éppen ezért kevésbé vitatható módon mehetett végbe. A jobbágy ingó javai között végül jelentékeny volt a szerepe mindenkori terméskészletének és készpénzállományának. Az adatok arról tanúskodnak, hogy a jobbágyot ilyenmű javai esetenként igen sokra képesítették.⁴²

Mégismerve a jobbágyingatlanok különféle neveit, még egyszer vissza kell térnünk a „hereditás”, a jobbágyörökség kérdéséhez. Láttuk, hogy a hereditás fogalma azonos volt a jobbágyfekvéséggel. A kérdés mostmár az, hogy hereditás alatt egyformán kell-e értenünk a jobbágy mindennemű ingatlanbirtokát vagy csupán azok egyesét, nevezetesen azokat, amelyek az örökség fogalmához mégis közelebb állottak. Ezt a kérdést annál inkább fel kell vetnünk, mert a jobbágy rendelkezési jogáról szóló források nem mindig szólnak megkülönböztetéssel jobbágytelekről, irtás- és szántóföldekről, hanem csupán hereditásról, tájékozatlanságban hagyva a felől beennünket, hogy mit is kell e fogalom határai közé sorolnunk. Werbőczy örökség-hereditás

⁴¹ A jobbágy zsellérré való válásáról Bertalan Jenő l. m. 301. l. Juhász Lajos: A porta története 1526—1648. Budapest, 1936. 39. s. köv. 0. — Az ungmegyei 1570—1580. évbéli dialis jegyzőkönyvek nagy számban tüntetnek fel zsellérségre való leszállásokat. Okok: a jobbágy családja pestisben meghalt; maga beteg lett; a jobbágy elszökött, családja a telket letette; ellopták a jobbágy lovat; hosszú betegség miatt szegény lett a jobbágy; szegények lettek s nem bírták a földesúr által kívánt elviseletlen munkát; a földesúr büncselekmény miatt levágatta a jobbágy kezét. (Orsz. Levéltár Die. Conser. Ung. 1578. 1582. 1588.)

⁴² Tholintha Máté pártói jobbágy száz aranyforintot kölcsönzött urának. (Acsódy Ignác: A magyar jobbágyország története. Budapest, 1908. 173. l.) Egy májusi jobbágy évi termését közel 100 forintra becsülte. (Sigkovics István: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt, Eckhardt Sándor: Úr és paraszt a magyar élet egységében, Budapest, 1941. 25. l.).

alatt szántóföldet, rétet, malmot és szőlőt értett.⁴⁰ Azonban a szántóföldnek, réznek és szőlőnek helye volt a telekszervezetben és helye volt azon kívül is, tehát különböző jogi állapotú jobbágyingatlanok sorában. A Hármaskönyv XVIII. századi jogtudós magyarázója az ingatlant általánosan azonosnak véve a hereditással, ennek neve alatt külön-külön szőlőt, rétet és irtott szántóföldet említett.⁴¹ Minthogy e felsorolásból hiányzik a telekhez tartozó szántóföld, viszont a szőlő a gyakorlatban esak nem kizárólag telkenkívüli jószág volt — ilyen igen gyakran volt a rét is, ha t. i. irtott rét volt, — lehetséges, hogy a jogtudós csak a telekszervezetbe nem tartozó jobbágyingatlanokat kívánta hereditás-örökség alatt érteni. Werbőczy szövegét is lehetne igen könnyen így értelmezni s az ilyen értelmezésnek alátámasztást nyújthatna az a körülmény is, hogy e telkenkívüli birtokokban a jobbágy joga — mint látni fogjuk — valóban sajátabb; örökobb volt, mint a jobbágytelekben. E szerint tehát a jobbágyhereditás csak a jobbágytelken kívül álló egyéb jellegű földbirtokot jelentené. A jobbágyság történetével foglalkozó újabb irodalomban találkozunk is olyan felfogással, mely a hereditást a telekszervezethez nem tartozó „irtásföld”-del veszi azonosnak.⁴² Azonban a jobbágybirtok történeti forrásai éppen nem jogosítanak fel bennünket a jobbágyi „örökség”-nek, vagyis fekvő jószágnak ilyen szűkítő megkülönböztetésére. Nem nehéz a források alapján megállapítanunk, hogy egyképpen hereditás volt a jobbágytelek, illetőleg a hozzátartozó földingatlan és a telekszervezethez nem tartozó irtás- és szőlőföld. Világosan kifejezik, hogy hereditás alatt *mindennemű jobbágyingatlant* értenek, külön megnevezik az örökös jószágok alatt a házat, szántót, rétet, szőlőt.⁴³ A ház szereplése a felsorolásban nem hagy fenn kétséget a felől, hogy a telekingatlanokat is az örökség, a hereditás sorába kell illeszteni. Más helyen a jobbágyok házaírói és az utánuk járó örökségekről (t. i. mezőbeli földtartozókról) szólnak,⁴⁴ a telken ülő, „egy kenyéren élő” jobbágyokat — t. i. a leszármazó nemzedékeivel együtt élő jobbágy családot — „egy örökségben levők”-nek, a telkes jobbágyözve-

⁴⁰ A III. rész 30. cím végén levő két szakasz egyrőással egybevetve világosan így értelmezhető. — Az 1556. évi 29. t. cikk a jobbágy telken kívül szőlőjét, földjét és rétyjét „*hereditaria aut exstirpatitia*”-nak nevezi a telki földekkel szemben.

⁴¹ „Res vero immobiles sive *hereditates*, puta vineae, prata, terrae exstirpatitiae, Szegedi János i. m. 834. l.

⁴² Boelász Jenő: A szabad birtokot képező irtások, úgynevezett „örökföldek”; I. m. 28. l.

⁴³ Loesmándi uradalom 1721. Magyar Gazd. tört. Szemle 1898. 169—172. l.

⁴⁴ Károlyi oklevéltár IV. k. 148. l.

gyet „örökséget bíró özvegyasszony“-nak,⁴⁸ a jobbágytelekre szálló új jobbágy munkáját „örökségépítés“-nek mondják, beszélnek pusztatelekről „örökségestül“ együtt vagy a nélkül, a telkek számbavételénél szembeállítják a pusztta telket az „örökség“-gel s olyan telekről olvashatunk, melynek külső örökségét (t. i. külső mezőbeli földtartozékait) elmosta a víz.⁴⁹ Nyilvánvaló tehát, hogy a jobbágytelket egészében, illetőleg a hozzátartozó mezőbeli földeket hereditásnak tekintették, de annak neve alá foglalták a telekhez nem tartozó irtás- és szőlőföldet is. Erről a kettősségről az említett földeket külön-külön örökség-nek nevező források mellett különösen azok a források tanúskodnak, amelyek egyszerre beszélnek örökség neve alatt földről, rétről és irtásról, azaz a két külön birtokkategória elemiről. A valóságban tehát hereditás, örökség volt ez is, az is. Ez a jobbágyörökség — amint Werbőzei olyan élesen hangsúlyozta azt, ami a jobbágyingatlanok velejáráója volt — a földesúr jogától nem volt elidegeníthető, a jobbágynek mindenféle rendelkezési joga csak a földesúri birtokjog határában belül mozoghatott. A földesúri jog mellett azonban a jobbágy rendelkezési jogát más tényezők is korlátozták: ez a jog csak azoknak a gyakorlati lehetőségeknek a határain belül mozoghatott, melyeket a különféle hereditások, a különféle birtokok gazdasági igényei szabtak meg.

V.

A *jobbágytelekre* nézve elsősorban is azt kell megállapítanunk, hogy elvileg, a szabályok szerint bármilyen is volt a jobbágy szabadsága javai elidegenítésére és előörökítésére, a telkek helyzetét a jobbágy rendelkezési joga szempontjából alapjában határozta meg az a körülmény, hogy a telkek nem kerülhetett bárki, hanem csak annak a kezére, aki a telket kötelezettségeivel együtt át tudta venni jobbágyként. Nálunk még az sem volt szokásban, hogy a jobbágy ugyanattól a földesúrtól két telkek birtokát szerezzék meg, mint Csehországban.⁵⁰ Az ugyan általános volt nálunk is, hogy a maga telkén kívül más telket is élnyert művelésre, ennek azonban nem gazdája, hanem bér-

⁴⁸ Dombóvári uradalom 1720. Magyar Gazd. tört. Szemle 1905. 325. l. Miskolczi Csalyak István zempléni református esperes 1629. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvében: Az falu ügy végezte, hogy az ki guslyával heresi, 3 slyng vásznat adjon, de az ki örökséges, tüzes, házas, jól birja magát, tartozik hatvan pénzt fizetni. Tört. Tár 1906. 53. l.

⁴⁹ Takács Sándor: Émlékezeink régiekről. Budapest, é. n. 289. 292. l.

⁵⁰ Az ú. n. Doppelbauereik. Karl Grünberg v. m. 51. l.

lője volt.⁵¹ Annál kevésbbé fordulhatott elő az, hogy a jobbágytelket a jobbágytól, akár mint vevő, akár mint örökös, olyan valaki vegye át, aki egyidejűleg *másnak volt a jobbágya*. A jobbágytelket ténylegesen át kellett venni, a telekhez tartozó földeket meg kellett művelni, a telekre háruló terhet viselni kellett és alá kellett magát vetni a földesúr más hasonló igényt kizáró hatóságának, ezt pedig más helyen is jobbágykodó ember nem tehetta meg. A földesúri hatalomnak személyére irányuló igénye miatt akkor sem, ha történetesen ugyanabban a helységben kínálkozott volna számára egy másik földesúr birtokán másik jobbágytelek. A jobbágy könnyen olyan helyzetbe jutatta volna birtoklásával a másodlagos telket, mely a földesúri hatalom körül előbb-utóbb zavarokat idézett volna elő. Arra külön is ügyeltek, hogy a jobbágy nemes személynek ne adja el, vagy ne zálogosítsa el a telkét.⁵² De éppen úgy ügyeltek arra is, hogy „kivül való”, „idegen” vagy „vidéki” ember — a földesúr uradalmára nézve kívülvaló vagy idegen — ne vegye meg a telket. Ilyenkor legalább is azt kívánták meg, hogy a vevő előbb jelenjen meg a földesúrnál, nyilvánvalóan azért, hogy a telek tényleges átvétele és terhei viselése tekintetében a földesúr biztosítékot szerezzen.⁵³ Ha a vevő a földesúr birtokától való volt — pl. valamelyik jobbágyának felnövekedett fia — a telekért vevőként, örökösként jelentkező jobbágyszemély felett már meglévő földesúri hatalom tekintetében semmi változás nem következett be s a telek helyzetét és kihasználását veszély nem fenyegethette, nem úgy, mint akkor, ha más földesúri hatalom alatt élő, vagy egyáltalában földesúri hatalmon kívül álló személy vette volna kezébe a telket. A csejtei uradalomban világosan előírták, hogy az uradalombeli jobbágyok idegennek nem adhatják el fekvőségeiket, „csak ottlakosoknak, mert más szomszédjóságbelieknek és idegeneknek bírniok semmi úttal nem engedjük”.⁵⁴ Bár — mint láttuk — a szokás törvénye a „kegyes hagyomány“-t (pium legatum) megengedte a jobbágynek, a csejtei földesúr egészen természetesen tilalmazta, hogy a jobbágy a fundust — a tartozékokkal együtt kell értenünk, tehát valójában a jobbágytelket — „pium legatum“-ként hagyományozza el, mert „in bonis domini sui — ismét a nevezetes Wer-

⁵¹ Jakó Zsigmond arra a felismerésre jutott, hogy voltak több telken gazdálkodó jobbágyok is. (I. m. XL. l.) Azonban ez esetben sem arról lehet szó, hogy a jobbágy több teleknek a jobbágyságát viselte, hanem minden bizonnyal a telekhez időleges bérletként szerzett a jobbágy más telkeket.

⁵² Lehoczky Tivadar I. m. I. k. 417. l.; Magyar Gazd. tört. Szemle 1898. 172. l.

⁵³ Magyar Gazd. tört. Szemle 1894. 74; 1898. 169; Tört. Tár 1905. 375. l.

⁵⁴ Magyar Gazd. tört. Szemle 1899. 236. l.

bőzi-mondat — praeter mercedem laboris nihil habens“. A földesúr a maga jogai komoly veszélye nélkül nem engedhette meg, hogy a jobbágytelekre — a nemesi birtokforgalom szabályos esetein kívül — más tegye rá a kezét, mint az, aki *jobbágyként* ültetett be a telekbe. Aki tehát jobbágytelket vásárolt vagy örökölt, egyúttal tulajdonképpen jobbágyt vásárolt vagy örökölt, következésképp olyannak kellett lennie, aki a jobbágyt vásárolt s vele a földesúri hatalomnak való alávetettséget vállalni tudta.

A rendelkezési jog tehát, melynek birtokában a jobbágy a jobbágytelket vásár tárgyává tehetle, az elvi szabadság mellett a gyakorlatban feltételekkel találta magát szemben. Ha helyenként nem is volt kimondva, hogy a jobbágynek a telek átadásához a földesúr hozzájárulását meg kell szereznie, a valóságban a földesúr csak a teleknek gazdát adó vevőt fogadott el, viszont más vásárlót a jobbágy sem találhatott, csak olyant, aki a telekbe óhajtott ülni, különben a telekvételnek nem lett volna értelme részéről. A vétel tárgya, mint láttuk, ez esetben tulajdonképpen maga a ház, a belső fundusra emelt építmények voltak. Ez azonban elég volt az egész telek átruházásához is, mivel a házhoz kapcsolódó mezőbeli tartozékok, az ú. n. „post-fundális“ földek a ház birtokjogi sorsát követték. A ház elidegenítésének és vele az egész jobbágytelek átadásának kifejezett elismerését találhatjuk a hosszas kísérletezés után újból megengedett szabad költözködéssel szóló 1556. évi törvényekben. A 29. t. c. az urától elköltöző jobbágynek biztosította azt a jogot, hogy az általa épített, vagy pénzen szerzett házba utódot állíthasson, ami azt jelentette, hogy a jobbágy az elhagyandó házat eladhatta helyére költözni óhajtónak.⁵⁵ A házzal együtt az egész telekszerkezet, mely a házhoz kapcsolódott, a jövevény kezébe ment át, ha azonban a jobbágy nem tudott vevőt kapni, a ház ellenérték nélkül a földesúré lett. Viszont a házadást igen kétségesse tehetle a gyakorlatban az, hogy a földesúr tetzésére volt bízva, hogy a jobbágy által állított utódot alkalmasnak találva, elfogadja-e vagy sem. Vagyis a ház, illetőleg a telek elidegenítése ez esetben is a földesúr hozzájárulásán múlott. Ez a törvény még csupán a ház értékére korlátozta az eladási árat, azonban ugyanilyen joggal el kellett ismerni a jobbágynek az egész telekre, tehát a földekre költött állandó jellegű, vagyis értékben maradandó beruházásait — a „melioráció“-kat — is. Feltehetjük, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés régi szokások útján jár, mikor az építményeken és a job-

⁵⁵ A törvények szerint az elköltöző jobbágy eladhatja házat s a vevőt „*tanquam colonum*“ házába is ültetheti, de a vevőnek „*probus et honestus vir*“-nak kellett lenni. Ha a házat elköltözésig nem tudta volna eladni, az szabadon a földesúrnak maradt.

bágnak befektetett, de hasznát még meg nem adott termelő munkáján kívül az ilyen meliorációk értékéhez való jogát is biztosította. Ezek együttvéve fejeződtek ki a jobbágyházak és vele a jobbágytelek értékében és így eladási árában a jobbágy oldalán s ezt óhajtotta a jobbágyhereditásnak esupán az örökbecsü tizedrészt kitevő „illendő“, illetőleg közbecsűje is kifejezni, ami egyedül volt Werbőczy szerint a jobbágy részéről elidegeníthető. A földesúr beleegyezése a ház, illetőleg a telek elidegenítéséhez az örökös jobbágyság korában annál inkább elengedhetetlen volt, mivel az elidegenítés a jobbágnak a földesúrtól való elszakadását is jelentette, ezen az úton tehát a röghözkötöttség megkerülhető lett volna. A földesúr beleegyezésére azonban csak ott volt szükség, ahol a földesúr és a jobbágy közvetlenül állt egymással szemben; a mezővárosokban autonómia iktatódott közéjük, s itt a földesúr nem is vonatkozhatott a jobbágyingatlanok forgalmába. Földesúri joga egészében, a közösség egyes tagjainak érintése nélkül érvényesült, a mezővárosi polgár-jobbágy nem vele, hanem a maga közösségével került függő viszonyba; az ingatlanok forgalmának feltételeit is ez állapította meg. A telkek elvben szabad adásvételéről végül is azt állapíthatjuk meg, hogy a szabadságot egy részről gyakorlatilag az a feltétel korlátozta, hogy vevőnek nem akárki, csak jobbágyságra vállalkozó jelentkezhetett, másrészről a földesúr — éppen e miatt — ez adásvételi forgalmat ellenőrzése alatt tartotta. Helyenként az ellenőrzésnek más formái alakultak ki: a dombóvári uradalomban, ahol „salvo jure domini“ volt megengedve az eladás, az elidegenítésekről könyvet vezettek,⁶⁶ a loesmándi uradalomban pedig az idegenbe távozó jobbágnak a falu bírójára és a földesúr tisztje előtt kellett jelenleni az eladást, s a földesúri tiszt az ilyen jószágot „usus“ szerint megtizedelte.⁶⁷

⁶⁶ Magyar Gazd. tört. Szemle 1902. 89. l.

⁶⁷ U. ott 1898. 169—172. l. — Ólonszlázka mezőváros előtt 1715-ben felmerült a kérdés, hogy a jobbágy, akinek nem volt maradéka, a maga szerzett ingó és ingatlan javait hagyhatja-e valamely jóakarójának vagy földesúrnak, kinek jószágában nem lakik és akinek birtokán ingatlan jószágja sincs, hanem más jobbágya s annak hagyott is valamit végrendeletileg. A város megállapította, hogy körülbelül százéves a protocollumban a följegyzés, hogy a szerzett jószág így is elhagyható, a jobbágy földesúrra tehát, akinek birtokán lakik, nem foglaltatja el a jószágot per defectum seminis. Nem illeti személyének földesuraságát sem, mert nem ősi, jobbágyajjáról szállott a jószág. A város előljárására hozzáfűzte, hogy „a Hegyalján a sült jobbágy is pénzen veit magának házat, földet, szőlőt, el is adhatta, hagyhatta.“ (Magyar Gazd. tört. Szemle 1899. 186—187. l.) Itt meglehetősen messzemelő jobbágybirtok látszik megjelenni, valószínűleg a különleges s itt nagyjelentőségű szőlőbirtok hatása alatt, de itt tulajdonképpen első sorban mezővárosokról van szó. Egyébként a fenti megállapítás nem értelmezhető úgy, mintha a jobbágytól eladott/elhagyott ingat-

A jobbágytelek elidegenítésének gyakorlati előfeltételei természetesen fennforogtak akkor is, ha a telek a jobbágy elhalálozása következtében jutott más — az örökös — kezére: a telket csak az vehette örökébe, aki a jobbágytársaságot is tudta vállalni.⁵⁵ A gyakorlatban nem volt akadálya annak, hogy a jobbágyteleknek ez az örököse maga az *özvegy* legyen. A jobbágy özvegy megmaradhatott a jobbágytelken annak gazdájaként is, ha viselte a telek terheit, ami egyúttal azt jelentette, hogy elég kellett tennie a telek művelésével és kihasználásával szemben fennálló követelményeknek. A terheket azonban esetleg leszállították özvegyisége idejére, illetőleg addig, míg fiai felnőttek. Megkívánta a földesúr esetleg azt is, hogy kezeset állítson szolgálata teljesítésére, ha pedig nem kötelezte magát a terhek viselésére, a földesúr lett az asszony örökének az a része is, amely „torától és adósságától megmaradt”.⁵⁶ Ha pedig az asszony újból férjhez ment, de a földesúr birtokán kívül élő férfihoz, vagy ha egyáltalában elhagyta a földesurat, elveszítette mindenét.⁵⁷ Más helyen az eltávozó özvegyasszony möringjét és hozományát vehette magához és azt vihette el, amit magával vitt a földesúr birtokára.⁵⁸ Nem gördítettek azonban akadályt az elé, hogy olyan férfiakhoz menjenek feleségül, akik a házassággal az özvegy telkére költöztek, sőt — a földesurak érdeke lévén a telkekre gazda szerzése — esetenként még házassági akadályok

lánya teljesen ungsi birtokjogot lehetett volna szerezni; ez esetben csak a jobbágyhereditásról lehet szó, az azonban a hereditást elnyerő nemzeti ember számára is értéket képviselt, mert lehetett értékesíteni, különösen a szőlőt.

⁵⁵ Az említett Tóth Miklós jobbágy végrendeletében nem fiának, hanem vejének hagyta a házat, vagyis magát a telket, de hozzátette: „házba jöjjön és az én földesuramat szolgálja.

⁵⁶ Szabó István: Ugoesa megye (Magyarország és Nemzetiség, I. k.) Budapest, 1937. 191—192. l. — Komoróczy György olyan esetet említ, amikor a földesúr, Nádaady Tamás nem vette tekintetbe a jobbágyözvegy jogát a mást illetőt a telkekre. (l. m. 133. l.) Ha az özvegy férjhez ment, új férjének is a telkekre kellett költöznie és a jobbágytársaságot vállalnia, ha a telket és gazdaságát nem akarta az asszony elveszíteni. Ilyen esetben a telek az új férjé lett. Gyakran megtörtént, pl. Ugoesa megyében Tamásváriján 1653-ban írják Nábrádi alias Oláh István nevű jobbágyról, hogy még atyja, az idegenből származó Nábrádi János szállott a telkekre, elvőve Nagy György Jánosnét, Koruis Györgyné jobbágyát. Az ugoesamegyei Szászfalun 1642-ben írják: Teketázáról ideházasodott Darabos János nevű jobbágy, elvőve itt Péter János nevű jobbágy özvegyét telkével együtt. (Orsz. Ltár, Perényi-ltár 1624. F. 15. No 2, 1653. No 64.) Már a középkorból hasonló megfigyelése Sinkovics Istvánnak (A magyar nagybirtok élete a XV. század elején, Budapest, 1933. 46. l.).

⁵⁷ Lehoczky Tivadar l. m. I. k. 423. l.; Pauly Károly l. m. 179. l.

⁵⁸ Magyar Gazd. tört. Szemle 1898. 169—172. l.

előtt is szemet hunytak.⁶¹ A különböző urbáriumokban szinte minden faluban találunk telken ülő özvegyasszonyokat, ami arra mutat, hogy az özvegy jobbágyasszonyok, akik valószínűleg árvákat neveltek, rendszeresen visszamaradtak férjeik telkein.⁶²

A jobbágyteleknek örököse lehetett, mint láttuk, a jobbágy fia, sőt oldalági rokona is. A fiak, akiket szintén örökös kötelék fűzött atyjuk földesuraihoz, el sem hagyhatták földesurukat, így tehát tulajdonképpen kényszerűen léptek be örökösként atyjuk telkébe. Ha volt örökös a telekhez, azt mondták, hogy „vér” van hozzá. Rendszerint a legidősebb fiú lett a telek gazdája,⁶³ aki azután testvéreivel megosztozott s őket a hereditásra nézve, amit a telekben átvett, természetben vagy pénzben kielégítette. A telek aprózódása eléggé tanúskodik arról, hogy a testvérek gyakran felosztották maguk között a telket, de természetesen megvolt annak a lehetősége is, hogy a telekről kiszoruló testvéreket a földesúr más, pusztán maradt, vagy újonnan szervezett telkeken helyezze el, amit a maga javait helyesen kereső földesúr nem is mulasztott el megtenni. Előfordult például a XVIII. századi nagy telepítések korában, hogy egy újra betelepült faluban csak nőtlen jobbágyokat ültetett a földesúr telekre,⁶⁴ nyilvánvalóan más birtokain lakó jobbágyai felnőtt fiait.

⁶¹ Wesselényi Ferenc nádor 1665. január 12-i levelében Nógrád megyét felhívta arra, hogy a török és a tatár az elmúlt háborúban (t. i. a szentgotthárdi csatához vezető hadjáratban) sokakat rablásba vitt s most feleségek újra házasságra lépnek, halott férjuktól semmi bizonyos hír nem érkezett. A földesurak pedig *hasznukért jóvaburguják* az ilyen dolgokat. A nádor kijelentette, hogy az ilyenek maradékaí igazí örökösöknek nem tekinthetők. Magyar Tört. Tár X. k. 178—179. l.

⁶² A jobbágynévsorokban már 10—12 jobbágyos faluban is rendszerint vannak „rolietá”-k. Nem ez az egyetlen jele annak, hogy igen nagy volt a *balandóság*. Vegyük még azt is tekintetbe, hogy a névsorokban hányan szerepelhetnek már férjhez ment özvegyasszonyok, akik új férjüket követően fordulnak elő s ezért özvegyességük nem tűnik ki. Nem világlik ki természetesen a férfiak özvegyállapota sem. Az elváltakra a lajstromokban még kifejezés sem alakult ki. Az ilyesmí is előfordult, de rendszerint úgy, hogy az egyik föl a másiktól megszökött s a visszamaradt felet az egyházi bíróság bizonyos idő — 2—12 év — eltelte után felszabadította új házasságra, jól meg is fizetve 2—3 forinttal a felszabadítást. Gyakran az ilyesmí nem igen fordult elő. (L. Zoványi Jenő: A sempléni ref. diocesis zsinatai 1629—1645. Tört. Tár 1909. 184—211, 406—438.) Ha az asszony hagyta el a férjét, a jobbágytelek helyzetében mi változás sem történt, ha fordítva történt, az asszony új férje korfitt a telekre.

⁶³ Berliász Jenő I. m. 30. l.

⁶⁴ Ha Bélints Gümör megye II. k. (Magyarság és Nemzetiség I. 3. k., Budapest, 1944. 75. l.) — A loesmándi uradalmi rendtartásában olvassuk, hogy ha a fiak ötvízűkkel együtt nem lakhatnak, jelenteni kell az orságnak, az rendel módot és lakóhelyet nekik. (Mazovar Gazd. Tört. Szemle 1898. 169. l.) — A dombováji uradalomban pedig a tisztartónak

A jobbágy leánygyermekét — mint láttuk — elvileg a vagyomból egyenlő rész illette meg. Vannak is reá példák, hogy még a jobbágytelekhez való jogát is elismerték. A gyalui vártartomány urbáriumában a XVII. században sűrűn előfordulnak az olyan feljegyzések, hogy egy-egy pusztatelekekhez leányok a „vérek”. A telek mégis pusztta lett, mert az idegen telekre férjhez ment leányok gyakorlatilag nem vehették kezükbe a szülői jobbágytelket, a „vér” joga ez esetben csak a pusztatelekek pénzért való továbbadásában vagy a telekhez tartozó földtartozékok birtoklásában nyilatkozhatott meg. Az ilyen leányági ingatlanöröklés a valóságban végül is csak olyan helységekben volt megengedhető, melyekben a földesúrnak a jobbágyokon nem kellett más földesurakkal megosztani. A több birtokos között megosztó faluban a leány kezére jutó jobbágytelek vagy annak egyes részei ugyanis a földesúr alól könnyen elidegenedhettek, ha a leány más földesúr jobbágyához ment férjhez. Az ilyen esetben összeütköző földesúri érdekekre világosan rámutat négy Barkóczy-rokonnak az ugoesumegyei Salánk falura nézve 1663-ban kötött egyezménye. A birtokosok megállapították, hogy nagy kárnaik voltak abból, hogy ha valamely jobbágynek fiagon magva szakadt, a leányok között hasonlóképpen felosztott az örökség. Ezt most már nem akarják tovább elszenvedni, a leányágnak tehát többé nem adják ki a telekbeli ingatlan örökséget, hanem megtartják pusztának. Sőt azt is kimondták, hogy a jobbágyoknak az a megosztása, mely a falunak reájuk szálltakor fennállott, maradjon érintetlen a földörökségekkel együtt s a földesúr visszafoglalhatja az olyan eredetileg pusztateleket is, melytől a leányág révén elszakadtak a hozzátartozó földek. A következmény nyilvánvaló volt: a leányok férjeik földesurait

miatt utasítás szerint egy gazdának 3—4 flia is volt, akik nem tudván meg-egyezni egymástól elváltak s engedélyt kértek, hogy máshova mehessenek. A jövőben a tisztartó csak a földesúr tudtával adhatott manumissionalis — elbocsátó, a földesúri kötelekből kieresztő — levelet. (Magyar Gazd. tört. Szemle 1902. 89. l.) A munkácsi uradalom 1682. évi urbáriumában pedig azt olvassuk, hogy a „muskatéros, szabadlegény, karabélyos” s egyéb udvari szolga nagyobb részt az értelmes jobbágyokból állanak, amiben kevés romlásra van a jószágoknak, mert az ilyen értékes, erős jobbágy a teher és munka alól kivételtven, az a szegényre száll; mely éner-válódván, könytelen megszökni, hasznos lenne ezért, ha jobbágy udvari szolgálatra nem vétetnék fel, mert sok meg sem érdemli azon gondozást, amelyet pl. a „veres németek” közt élveznek és celszerűbb lenne helyet-lök idegent fogadni, vagy a munkaképes atyának megnőni fiait beállítanai. A „földmunkások” is nagyobb részint jó, értékes jobbágyokból állanak, a vadászatot másként is gyakorolhatnák a földesúr. (Lehoczky Tivadar i. m. I. k. 417—418. l.) A főúrnak külön telekre igyekvéséről a középkorban Sinkovics István. (I. m. 46. l.)

alá vitték a szülői telket vagy tartozékait, tehát végül az is megtörténhetett volna, hogy ugyanabban a helységben az egyik földesúr telkei elfogytak volna és a másiké megnövekedtek volna, pusztán csak azért, mert az egyiknek jobbágysái csak leányokat, a másiké pedig fiúkat hagytak maguk után. A földesúri rendtartások a XVIII. században már rendszerint kimondták, hogy a leány a telekben, sőt általában semmiféle ingatlanban nem részesedhetik, jussát az ingóból kellett kifizetni.⁶⁵

A telekre fenntartották a *kiskorú fiúgyermek* jogát, aki egyébként a földesúrtól — ez az örökös jobbágyság velejárója — nem is szakadhatott el. A fiú akkor sem volt földesurától elszakítható, ha özvegy anyja elköltözött a birtokról. A munkácsi uradalom földesura arra ntasította tisztjeit, hogy a jobbágy árváit akkor is tartsák vissza, ha az özvegy más földesúr jobbágyához menne férjhez s gondoskodjanak róluk, hogy a „jobbágyság ne abalienálódjék”.⁶⁶ A fiú akkor is az uradalomban maradt — atyja örökére fenntartott ígérennyel — ha teljesen árva volt. A jobbágy maga is jelölhetett ki gondviselőt árvája és vagyona számára, akinek azután a földesúr előtt időközönként számat kellett adni. Ha a jobbágy nem tett e felől rendelkezést, a földesúr a jobbágy atyafiára, vagy ha az nem volt, olyan „értékes, jó lelkiismeretű” emberre bízta az árvát és javait, aki az árvát „istenesen” nevelte s javait megtartotta a gyermek számára. A gondviselőnek leltár és becslés szerint adták át az elhunyt javait, azonban ezek — ha időközben a gyermek meghalt — a földesúrra szálltak.⁶⁷ Más helyen a falu

⁶⁵ A gyalui adatok között pl.: „Pusztán haz hely Jo Janosé volt vagyon egy leánya aszszoni ember oda ala lakik mas haznat; Batsi Benedeke volt pusztán haz hely verok hozza az leany” — 1638-ban Kolosmonostoron. Jeleny faluról írják 1652-ben, hogy a faluban van elég fundus, „de az jobbágyok magok birjak penzen veottek meg egymastul. (Jakó Zsigmond i. m. 30, 31, 195, 204, 1.) — A Barkóczyak salánki egyezménye: Orsz. Létár Szereg. Acta P. 1023, No 6. A loesmáudi uradalomban (1731): ha a leány az uradalomban kívül megy férjhez, semmiféle ingatlantól nem kap jussát. (Magyar Gazd. tört. Szemle, 1899. 169—172. 1.) — Az esztergomi primási uradalomban (1752): az uraság szeptelme, hogy némely helységeknak bevett szokásuk „fminália szertinencieláknak szegény jobbágyok gyermekeit közt való osztokodása, mely által mint a publicum, mint uraság terhét viselő jobbágyság és gazdák nagyon erőltetettnek, kihez képest a szokott kibazasításon kívül ingatlan jókból semmi osztályt ne adjanak a leányoknak.” (U. ott 1898. 393—394. 1.)

⁶⁶ Lehoczky Tivadar i. m. I. k. 417. 1. — Nem éppen önzetlenül járt el a tihanyi vár kapitánya 1588-ban: az elhunyt László András jobbágyának a feleségét elvitte a tatár s magukkal tehetetlen árvák maradtak utánuk, mire a kapitány a jobbágy négy ökrét megbeszéllette magának azzal, hogy ha az árváknak szükségük lesz pénzre, le fogja nekik tenni. (Tört. Társ. 1880. 401. 1.) V. ö. Jakó Zsigmond i. m. LXVI. 1.

⁶⁷ Magyar Gazd. tört. Szemle 1898. 100. 1.

könyvébe írták be az árvaik javait s tótort rendeltek nekik. „míg házoknak és más javoknak directiójára alkalmasok lennének“.⁶⁸ Jellemző az árva javainak számontartására, hogy Kassa város egyik falujában a tatárok által megölt Borsos Balint jobbágynek ruháit a földesúr-város vette őrizetébe s amikor a jobbágy árva leánykáját felnévelő másik jobbágy a leányt férjhez akarta adni, kérte a ruhák kiadását.⁶⁹ A telket örökítő kiskorú árva jobbágyfiút a földesúr, akinek érdeke volt a földnek telken való megmarasztlása, a szolgáltatások terén nyújtott kedvezménnyel támogatta: az ugoesamegyei Perényi uradalomban az olyan árva fiútól, aki nem volt „alkalmas az szolgálatra“, minden földesúri teher fejében évi egy forintot kívánt a földesúr.⁷⁰

A telek öröklésének sajátos gyakorlati feltétele, a vele járó jobbágyosság vállalása szabott határt a helyi szokások kezei között a rokonság ama fokának is, ameddig a gyakorlatban az örökség kiterjeszkedhetett. Werbőczy az apai jobbágyvagyonban az *oldalági* rokonokat, az egy törzsből származó fiútestvéreket és a vérrokonokat is részelteti s ez az apai jobbágyvagyon természetesen lehetővé a jobbágytelekben fekvő jobbágyhereditás is. Vannak is reá adatok, hogy a földesúr a megnyíló jobbágyhereditásra várta az „atyafiak“ jelentkezését,⁷¹ sőt arra is, hogy a földesúr távoli jószágokról is elhozta a telekre az öröklésre jogosított rokonokat.⁷² A jobbágyosság átvételének gyakorlati feltétele itt is korlátokat állított az öröklési jog érvényesülésének: az örökös maga is legtöbbször jobbágykötelékben, sőt jobbágytelken élt s ha telke más földesúr birtokához tartozott, attól nem szakadhatott el. De nem érvényesülhetett az esetleg nemes rokon öröklési joga sem, illetőleg csak az esetben, ha a jobbágytelek gazdájává szegődött. Az örökösnek ugyan ez esetben is csupán a bernházásokhoz — a házhoz és a meliorációkhoz — volt joga, mely elvileg a telek és a jobbágyosság vállalása nélkül is ki volt vonható a telekből. Az ilyen örökségre támasztott telekigénynek azonban a jobbágyosság vállalása nélkül csak az esetben volt értelme, ha az örökös az ilyenmő hereditáson túlradhatott, vagyis azt értékesíthette, azonban akkor, amikor üres, sokszor házas telekre is kedvezményekkel hívták országszerző jobbágyokat, a telekbeli jobbágyhereditás ilyen értékesítésének nem sok lehetett a gy-

⁶⁸ U. ott 1899. 255. l. Az ugoesamegyei nagyszőlősi uradalomhoz tartozó Kisesőngován Perényi Ádám földesúr Babicz Péter jobbágy pusztatelkét Lengyel Lászlónak adta, mivel ennek felesége unokája Babicznak s így legközelebbi vér hozzá. (Orsz. Ltár, Perényi-ltár, 1669. F. 53., No 33.)

⁶⁹ Tört. Tár 1907. 269. l.

⁷⁰ Szabó István l. m. (Ugoesa m.) 191. l.

⁷¹ Magyar Gazd. tört. Szemle. 1899. 235–236. l.

⁷² Bertász Jenő l. ö. 47. l.

korlati lehetősége. Annál kevésbé, mivel — mint láttuk — a telekbeli hereditás átadásához végeredményben a földesúr hozzájárulását is ki kellett eszközölni.

A jobbágytelkek birtoklásáról mondottakat foglaljuk össze abban, hogy a telek felett a jobbágyot sajátos természetű birtokjog illette meg, e birtok tulajdonképpen a telek házára fordított vételár, illetőleg a ház építési költsége s egyáltalában a jobbágytelekbe fektetett beruházás értéke volt, ezzel a birtokkal a jobbágy rendelkezett életében és halála esetére, ha pedig a nélkül halt meg, hogy végrendeletet tett volna, örökössei léptek a helyére, a birtoka azonban nem sérthette a földesúr alapjogát s a birtokjoggal való tényleges rendelkezésnek gyakorlati feltételei is voltak, amelyek a jobbágytelekhez fűződő kapcsolatából származtak. Ez a jobbágytelken nyugvó rendelkezési jog az elvi és egyéb gyakorlati korlátokon belül mégis pozitív rendelkezési szabadságot biztosított. Fel lehet azonban tenniünk a kérdést, hogy ezt a szabadságot nem közömbösítette-e a földesúr *szemben álló igénye*, szabályokkal, vagy a hatalom jogán a nélkül is. Láttuk, hogy voltak olyan esetek, mikor a jobbágynek minden vagyona, tehát a jobbágytelek is a földesúrra szállott. A kérdés közelebbről az, hogy e minden jobbágyvagyonot sújtó háramlások esetein kívül magát a jobbágytelket, ez örökösi viszonytal megterhelt jobbágyi alapvagyonot nem sújtotta-e külön is valamely különös háramlási jog, nem nyerte-e a földesúr jogot vagy módot, nem kevésbé indítékot arra, hogy a telket elvegye jobbágyától, kivesse őt a telekből. Nálunk az örökös jobbágytság korában csupán egyetlen olyan esetet ismertek, amikor a földesúr jog szerint elismerten elvehette jobbágyától a telket, Werbőczy a nemesek vagyoni osztzkodásáról írva, olyan jobbágytelkeket említ, amelyet a rokonok osztályozás következtében felépítendő új kúria céljaira vettek igénybe.⁷³ Az esetben tehát, ha az osztzkodó rokonok valamelyikének nem jutott az osztályozásban nemesi kúria, hanem csak jobbágytelkekből állt az osztályrésze, a birtokos jobbágya telkét elvehette, rajta kúria felépítése céljaira. A telek elvételére később is csak az új kúria építése szolgáltatott egyetlen indokot. A XVIII. század végén azután más módot is nyitottak a telek elvételére: az esetben, ha a jobbágy a köz- és az úri terhek viselésére saját vétkeiből alkalmatlan lett, vagy ha a jobbágynek súlyos kihágásai miatt tarthatatlan lett a helyzete a közösségben.⁷⁴ Azt hisszük, hogy ez a törvényes rendelkezés is csupán egy, már az élet által elismert igényt formulázott meg, bár a telekhez tartozó földeknek a telektől való földesúri elvonását, amire nézve előbb példákat láthattunk,

⁷³ I. rész 134. cím.

⁷⁴ Pauly Károly i. m. 38—41. l.

nem lehet a telekelvételek közé sorolnunk, mert a telek alapja, a ház, továbbra is a jobbágy kezében maradt, csupán a földről, vagy annak nagyobb részéről kellett lemondania, esetleg önszántából mondott le, a földesúr birtokán addigi házában zselétként élve tovább.⁷⁵ A jobbágytelek földesúr által való elvonásának említett törvényes esetei sem jelentettek elkobzást, kárpótlás nélküli elvételt. A földesúrnak ugyanis ki kellett a jobbágyot *beesültetni* a telkéből, vagyis a jobbágy számára meg kellett a közbeesüt fizetnie.⁷⁶ A gyakorlatban azonban arra is sor került, hogy a földesúr a kúriaépítés céljaira elvett telek helyett másikat adott a jobbágyoknak, hogy megtarthassa őt és gazdasági erejét.⁷⁷ Annak azonban a Mária Terézia-féle úrbérendezésig nem volt akadálya, hogy a földesúr a jobbágy nélkül maradt pusztatelket kúriájához, illetőleg majorságához illesztve, maga vegye művelés alá.⁷⁸ Ezek voltak a jog útjai, de vajjon a valóságban nem divott-e a jobbágyoknak telkeikről a földesúr részéről való önkényes és erőszakos eltávolítása? Ha ezt a kérdést feltesszük, keresni kell mögötte az irányító szándék célját is: azt, hogy miért kívánta volna a földesúr a telket elvonni meglévő jobbágyától. Természetesen az életben adódhattak elő egyes esetek, amikor a földesúr jobbágyától, annak személyétől szeretett volna megszabadulni, esetleg a jobbágyot egy másik — talán már kínálózó — jobbágygal feleserélni.⁷⁹ A jobbágytelkek rendszeres elvonása mögött azonban a gazdasági szükségsszerűségnek kellett működie s ennek a hiányát kell hangsúlyoznunk akkor, amikor forrásaikban azt figyelhetjük meg, hogy nálunk a jobbágytelkeknek rendszeres elvétele *nem fejlődött ki*. A keletnémet vidéken a XVII. század óta általános gyakorlat és jogilag elismert lett a „Bauernlegen“, a parasztlaknak a telkeikről való eltávolítása abból a célból, hogy telkeiket azután a földesúr kifejlődő termelő üzemébe kapcsolja.⁸⁰ Nálunk

⁷⁵ L. a 41. sz. jegyzetet. Az ott idézett dieális jegyzék korában a XVI. század második felében az ország különböző részein rohamosan honoskodott ki a osakhamar megterpanó allodizálás. Az allodium gyarapodására irányuló törekvések hatása alatt sokszor került a jobbágy által leadott telekföld a földesúri majorsághoz.

⁷⁶ Hármaskönyv III. rész. 39. cím. Pauly Károly I. m. 38—41. l.

⁷⁷ Tört. Tár 1909. 461. l.; Károlyi oklevéltár III. k. 196. l.

⁷⁸ Pauly Károly I. m. 7. l. — Azt a földet, amelyet az úrbérendezéskor jobbágykézen találtak, nem lehetett a jobbágytól elvonni, tehát a pusztává lett jobbágyteleknek is a parasztság körében kellett maradnia.

⁷⁹ Ennek az eljárásnak kiváló esetei állanak előtünk: az erdélyi földesúr elboesátotta a magyar jobbágyot s helyére *románt* fogadott, aki megeléghetőbb és igénytelenebb, így gazdaságilag jobban kihasználható volt. Szabó István: A magyarság életrajza. Budapest, é. n. 162. l.

⁸⁰ Josef Kullischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte II. k. 93. s. köv. II.; Georg Friedrich Knapp: Die Landarbeiter in Knechtschaft und Freiheit. Leipzig, 1909. 55. j.

az ilyen „Bauernlegen“ fogalma alá eső jobbágyságitételekről elvéve is alig lehet példát találni.⁸¹ Nyilvánvaló, hogy nem valami szelidebb jobbágyszemléletben, vagy szociálisabb lelki beállítottságban kell a magyarázatot keresnünk. A magyar nagybirtokon az üzemesítés, a majorsági gazdálkodás nagyobb mértékben nem fejlődött ki az örökös jobbágyság korában, hanem a nagybirtok gazdálkodása továbbra is nagy mértékben a jobbágyüzemekben és az újkorban a földbirtokhoz kapcsolódó különböző monopoljellegű földesúri jogokon nyugodott, ezek pedig minél nagyobb számú jobbágysággal voltak gyümölcsözőbben kihasználhatók.⁸² A földesúr nem elhajtani, vagy anyagilag megtörni igyekezett jobbágját, hanem megtartani és gazdasági magabirását fenntartani. Földet a csekélyebb kiterjedésű majorsági üzeméhez rendszerint a jobbágyok kitétele nélkül is talált megfelelő mennyiségben. A birtokosok — mint említettük — kedvezményekkel is keresték pusztává lett telkeikre az új jobbágyot, távoli vidékről is igyekeztek elhozni a telekre a jobbágyörököszt, igyekeztek a jobbágycsalád keretén belül felvetődő osztályozási vitákat is a fiak vagy testvérek más telekre ültetésével megoldani. Amikor pedig a XVIII. században a majorsági gazdálkodás nagyobb kifejlődése a jobbágytelkeket valóban elfojthatta volna, az országra szakadt az óriási alföldi földbőség, de ekkor már útjában állott annak az e század folyamán kibontakozó állami jobbágyvédelem is. Ez volt az oka annak, hogy az örökös jobbágyság korában a jobbágytelek ismeretetté rendelkezési szabadságát nem roppantotta össze a hatalmas földesúri érdek, sem új jogok alkotásával, amire módja lett volna, sem az egyoldalú hatalom erejére támaszkodva.

A jobbágnak a telekre mint gazdaságszervezeti egységre szokásszerűen megformálódott rendelkezési joga nem vonatkozhatott a telek egyes részeinek, a házas belső teleknek, a *hózzátartozó* szántóföldnek, rétnek és a kivételesen telekutáni erdőnek a telektől elkülönítetten való elidegenítésére. Magától

⁸¹ Nyennek látszik a már idézett ungmegyei dicális lajstromban 1588-ból Ztamaszko Pál esete, aki „*pulsus est de sessione sua colonice*!”, de a telek ez esetben sem került a földesúri majorsághoz, hanem egy neves ember kapta meg művelésre, a jobbágy előzésére tehát nem az adott okot, mintha a telek földjeire a földesúrnak allodiuma terjeszkedése céljából lett volna szüksége. (Orsz. Levéltár, Die. Conscr. Ung. 1588.)

⁸² E tanulmány, mely a szerzőnek a magyar jobbágyság történelmének feldolgozására irányuló munkája nyomán jött létre, nem kerülhet sor a magyar *nagybirtok-üzem* újkori fejlődésének közelebbi tárgyalására, csupán röviden lehet utalni arra, hogy a magyar nagybirtok átmeneti típusként foglal helyet az előzlató (Grundherrschaft) és a termelő (Gutsherrschaft) uradalom között a fejlődésének egyik legnagyobb hatású tényezője a gazdasági természetű és sokszor monopoljellegű, egyébként éppen ezért a jobbágyüzemek megtartását kívánó földesúri jogok kifejlesztése lett.

érthető, hogy a telket alkotó egyes ingatlanoknak a földesúr joga alól való elszakítása a jobbágyság rendszerében éppen olyan lehetetlen volt, mint a teleknek egészen való elvonása. A gyakorlat azonban rávezetett arra is, hogy nem lehet korlátlanul megengedni a telekhez tartozó ingatlanoknak belső forgalmát sem, mert az a telek széteséséhez vezetett volna. A jobbágyság birtokszervezetét széthullottak volna, minden rendszerességet kizáró aránytalanságok álltak volna elő a teleknek ingatlanokkal való ellátottsága — az egész telekállomány tartalma — terén, ami a telkekre háruló földesúri és közteher szempontjából rendkívül hátrányos következményeket vont volna maga után. De a földesúri jogok szempontjából különösen is veszélyes lett volna az, ha a telkeikhez tartozó egyes ingatlanrészekre más földesúr jobbágya szerzett volna valamilyen formában jobbági birtokjogot. Ezért általában érvénytelennek tekintették a telekhez tartozó földek eladását, eleserélését, elhagyományozását, ha ahhoz a földesúr beleegyezését nem eszközölték ki.⁸³ Nádasy Tamásné az uradalma jövedelmének kára és az eladástól támadó sok visszavonás miatt tilalmazta, hogy valaki a telektől földet és rétet elszaggatva „kívül való embernek” adjon el.⁸⁴ Az esztergomi prímási utasítás arra hivatkozott a XVIII. század közepén, hogy „sok confusiójára válik az uraságnak, úgy a tiszteeknek, sőt uraság jövedelmének kisebbitésével, szegénységnek pedig nem kevés romlásával, hogy a lakosok némesak irtványföldjüket, de sok helyeken ház után való földeket, réteket maguktól elidegeníteni, zálogosítani és eladni szoktak.⁸⁵ Ezért a jövőre megtiltja az ilyen földek elidegenítését. Wesselényi Ferenc pedig azért tilalmazta a telek-ingatlanok elidegenítését, „mert ha a jobbágyság örökséget kezd eladni, végül házát is pusztán szokta hagyni”.⁸⁶ Más helyen a földesúr az előbbi gazdák által elidegenített „pertinenciá”-kat is, ha a mostani gazdája annak nem „haeres”-e és „successor”-a, visszaváltani rendelte el s a jövőre 12 forint büntetés alatt tiltotta el a földek háztól való elszakítását, eleserélését, a régi cseréket is semmiseknek nyivánítva.⁸⁷ A jövőben az átvállalásoknak a bíró előtt kellett lefolyniok, de idegennek akkor sem lehetett adni, először pedig a szomszédokat kellett megkínálni. A telekföldet Gömör megyében el lehetett ugyan zálogosítani, de később a zálogosítást itt is földesúri engedélyhez kötötték.⁸⁸ Máramaros megye statutuma értelmében a telek-

⁸³ Lehoczky Tivadar i. m. I. k. 423. l.

⁸⁴ Magyar Gazd. tört. Szemle 1894. 74. l.

⁸⁵ U. ott 1893. 393. l.

⁸⁶ U. ott 1901. 271–272. l.

⁸⁷ U. ott 1899. 236. l.

⁸⁸ Ha Bálint i. m. (A gömöri jobbágyság) 79. l.

föld földesúri engedéllyel is csupán egy évre volt elzálogosítható.⁸⁰ A szomszéd elsőbbségi joga különösen nyilvánult meg a mosonmegyei magyaróvári uradalomban: ha valaki nem vette be a földjét, a szomszéd bevethette azt, mégpedig négy évig adómentesen.⁸¹ A telekhez tartozó ingatlanok elidegenítése — legalább is tartósabban — szinte lehetetlen volt az olyan helyeken, ahol a telekhez a földet rövid időközökben újra osztották ki más és más helyeken.

A földesúri utasításokban fellelhető tilalmazások arra mutatnak, hogy a *jobbágytelek egységét* a telekhez tartozó ingatlanok elidegenítésével szemben nem csupán jobbágysai, hanem tisztjei ellenében is védenie kellett a földesúrnak. A földeket ugyanis — éppen e tilalmazások szerint — a tisztok elvéve a jobbágytól, maguk művelés alá vették, zálogba vetették, vagy átadták más jobbágyoknak, gyaníthatólag azért, mert jövedelmét húzták az ilyen cserékből.⁸² Az ilyen visszaélések tiltásán kívül egyöntetűséget csupán a telekhez tartozó ingatlanok idegenek részére való elidegenítésének tilalmazásában találunk. A jobbágy földesura más jobbágytársainak a telek részeit váltakozó megszorításokkal, utóbb már egységesen a földesúr engedélyétől feltételezetten elidegeníthette. Az elidegenítés történetét élők között eladás, csere, zálog útján. Persze azzal számolnunk kell, hogy minden tilalmazások ellenére a telekrészek elidegenítése törvénytelenül is megtörtént, hiszen a tilalmakra egyébként nem is lett volna szükség. Ez a földesurat megkérdülő szabálytalan földárúsítás különösen a török hódoltságból visszatérő területeken dívott: Bihar megye még a XVIII. század derekán is sérelmezte, hogy a jobbágyok földesuraik engedélye nélkül is elidegenítik telkeik szántóföldjeit, rétjeit, miként a török időkben azt tették.⁸³ A telekhez tartozó földek szétesése megtörténhetett a jobbágyvégrendeletek következményeként is. A természetes öröklés következtében bekövetkező telekosztódás már nem volt ilyen veszélyes, mert a telek hányad szerint való osztódását követelték arányosan a tartozékok is, bár az osztók kiegyenlítése történetét másként is, ami természetesen fokozta a telkek végül áttekinthetetlenül rendszertelen különbözőségeit. A földesúri engedély mellett, vagy a nélkül létrejött elidegenülésekben a jobbágytelek fokozatosan növekedő szétforgácsolódásának egyik, eddig figyelmen kívül hagyott okát állapíthatjuk meg. Ezek vezettek a jobbágytelkek földállományaiban egymáshoz, de a telek egységéhez képest is feltűnő

⁸⁰ Corp. Stat. III. k. 85—86. 364. l.

⁸¹ Tört. Tár 1905. 583. l.

⁸² Tört. Tár 1893. 636. l. Magyar Gazd. Tört. Szemle, 1901. 271—

⁸³ Corp. Stat. III. 364. l.

eltolódásokhoz. Ilyenformán érthető meg, hogy végül is voltak féltelkeknel kétszerannyi földtartozékkal rendelkező negydetelkek. Tudjuk, hogy éppen a telkek ilyen aránytalansága s a telek egységét követő közteher egyenlősítése volt az egyik legnyomósabb indoka a Mária Terézia által végrehajtott úrbérendezésnek. Viszont a jobbágnak a birtokával való rendelkezési képessége szempontjából éppen nem volt közömbös, hogy rendelkezési joga valamennyire át tudta törni a telek szerkezeti egységét is, valamennyire tehát sajátjaként adhatta át másokéba telkének egyes részingatlanait.⁹³

⁹³ A jobbágyföldök belső forgalma esetenként igen nagyörvű lehetett. Az ugoosamegyei Feketeardón 1662-ben a Paládi Ferenc jobbágy által szerzett földek között a helység előljárósága 15 darab szántó- és kaszáló földet sorol fel. (Orsz. Ltár, Perényi-ltár 1662. F. 53. No 96) Szabó Pál említett, ugyancsak feketeardói jobbágy 1669. évi végrendeletében külön megjelölve 19 darab szántó-, kaszáló-, köles- és szőlőföld szerepel. (U. ott 1669. nov. 20.) A kegyescélú, tehát egyház részére való hagyományozással a jobbágyföldök tulajdonképpen kiszakadtak a földesúr alól. Werbőczy XVIII. századi magyarázója — mint láttuk — a földesúri megerősítést nem tartotta szükségesnek a kegyes adományhoz, a földesúri érdek azonban az egyház oldalán is megtalálta a támogatást. Ismerve a világi földbirtokok soknak, különösen a nagybirtokos pátrónusoknak a protestáns egyházak életében játszott nagy szerepét, nem tarthatjuk meglepőnek, hogy a nórádi evangélikus egyházmegye 1611. évi törvényében olyan — nem is éppen egyházi illetékesség alá eső — rendelkezést olvashatunk, ami a jobbágyok egyházi elől ingallan hagyományait igyekezett szűkíteni: „cautum tamen deinceps volumus, ne quispiam subditorum insciis et non consentientibus dominis terrestribus de immobilibus bonis, demptis extirpatis terris, pratis labore proprio acquisitis, testamenti titulo ecclesiis aut scholis legare quidpiam audeat, ob tollenda dominorum terrestrium et haerodum eorundem multa incommoda“. (Magyar Prot. Egyh. törl. Adattár III. évf. 168. l.) Az egyház tehát a maga tekintélyével is követeli a földesúri megerősítést, de ez alól kivessi az irtványföldet. Miskolci Csútyak István nempléni református esperes egyházlátogatási jegyzőkönyvében a XVII. század első felében egy-egy faluban gyakran találunk egyházi célra hagyott jobbágyföldet, olykor megjelölten irtványföldet, de ilyen megjelölés nélkül is. (Tört. Tár 1906. 55. 67. l. s. passim). — A jobbágyföldök belső forgalmának módjára: az ugoosamegyei Verőce község előljáróságának 1631. évi magyar nyelvű oklevele szerint Marsal Pál egy kaszáló földet elad a szomszédos Kupán faluból való Pap Ferencnek. A tanúk között szerepel a földesúr bírója. (Orsz. Ltár, Perényi-ltár, 1631. No 14.) Az ugyancsak ugoosamegyei Tekeházán Perényi Pál jobbágya, Nagy János, a falu előljárósága előtt egy szántóföldet adott el 1688-ban egy másik Perényinek. A falu bírója egy harmadik Perényi jobbágya volt. (U. ott 1688. F. 21. No 121.)

VI.

Az *irtásföld*, vagyis a jobbágy által a földesúr birtokán erdőből, vagy bozótos eserből a maga munkájával termelésre alkalmassá tett szántóföld vagy kaszáló a jobbágyság gazdasági szervezetének történetében elsősorban azért volt nagy jelentőségű, mert a jobbágy ilyen irtások által szinte totszés szerint tehetett szert telekállományán kívül további földekre. Különösen a hegyvidéken, de általában más helyen is, ahol a termőföldnek szűkében voltak a jobbágyok, az irtásföld nagyhorderejű *társadalmi* tényező is volt, mert a parasztságban mindenkor élő földéhség általa valamelyes mértékben kielégülhetett. Az irtásföldnek azonban nagy volt a jelentősége a jobbágy birtokképessége szemszögéből is, mert ezeken, a jobbágy szorgalmával termővé fakasztott földeken, melyeket „terra extirpatitia”, „extirpatura” mellett neveztek a szőlőföldekkel „extraseriales”-nek, de legjellemzőbben „industriales”-nek, „szorgalmi” földeknek is, éppen a jobbágy által befektetett nagy munka révén sajátos, a telek felett való birtokjogot *meghaladó* rendelkezési jog formálódott meg a jobbágy oldalán. A rendelkezési jog itt kevesebb korlátba ütközött, mint a telekföldnél, azután átvehető és birtokban volt tartható a telek kötelezettségeinek, elsősorban a telek egész jobbágyságának vállalása nélkül is. Ez a körülmény nyitotta meg szabad forgalmának nagyobb lehetőségeit a jobbágytelekkel szemben, mely a jobbágyot emberi és gazdasági viszonyaiban teljesen a telek szervezetébe állította és a jobbágytelekhez tartozó ingatlanokkal szemben, melyek a telek egységéből — mint láttuk — jog szerint nem voltak kiszakíthatók. Az irtásföldre nem fonódtak a telekszervezet kötelekei s azt bármelyik jobbágy a maga birtokába vehette. A jobbágy nagyobb mértékű munkaberuházásából indokoltan fejlődött ki az irtásföldön a jobbágy szélesebb körű rendelkezési joga, viszont a rendelkezési jog gyakorlati érvényesülését a telkenkívüliség és a szervezeti kötetlenség segítette elő. Maga Werbőczy a becsükről szólva, egyenesen azt mondotta az irtott földekről, hogy ezek a jobbágyokat „*proprie concernunt*”.

Az irtásföld azonban különös ellentmondást is hordott magában: egyszerre a jobbágy szélesebb körű és nagyobb gyakorlati lehetőségeket nyújtó rendelkezési jogával a földesúrnak is szabadabban, kevesebb akadályba ütköző birtoklási igényét. Az irtásföld is nemesi föld volt, tehát erre is állott az, amit Werbőczy a kialakult gyakorlatnak megfelelően fogalmazott meg: a földesúr joga nálól sem eladás, sem öröklés, sem hagyományozás következményeként el nem szakadhatott. Elvileg a jobbágyot az irtásföldön is csak a munkájával szerzett *here-*

dítás illette meg. Werbőczy tételét az irtásföldre alkalmazva, a jobbágy itt is csak a közbecsű értékét tekinthette magáénak és azt hozhatta forgalomba. A közbecsű a jobbágyot a földesúrral szemben is megillette, míg azonban a földesúr a jobbágytelekből jobbágyát csak — mint láttuk — meghatározott esetekben (a teleknek kúriaépítés céljaira való igénybevétele a jobbágy alkalmatlansága esetén) becsülthette ki, a kötelelen irtásfölddel szemben igényét ilyen szorító feltételek nem korlátozták: a becsűvel bármikor elvehette az irtást jobbágyától. Így alakult ki a jobbágybirtok e nevezetes elemének *keltés* arca: a jobbágnak kötetlenebb, szabadabb hereditása volt mint a telke, de rajta a földesúr is akadálytalanabban érvényesíthette az elvétel, a kibecsültetés jogát.

A földesúrnak és a jobbágy irtásföldjének a viszonyába Werbőczynek a jobbágyhereditásokról általában szóló tételi mellett a törvény Mária Terézia urbérrendezéséig csupán egy ízben nyúlt bele. Az 1625. évi 58. t. c. a szőlőföldek földesúri kibecsülteséről szólva, hozzáfűzte, hogy a rendelkezés az irtott földre és rétre is értendő.⁶⁴ Ennek megfelelően a földesúr a jobbágyot az irtásból is, miként a szőlőkől, csak a jobbágy és az érdekelt felek előzetes értesítésével s — ahol addig szokásban volt — a szolgabíró és esküdt meghívásával becsülthette ki. E kései és általános irányú rendelkezésig és később mellé a földesúrnak a jobbágyirtáshoz való jogára nézve, igen eltérő és sokágú szokások alakultak ki. Az is megfigyelhető, hogy a földesúrnak az irtásföldhöz jobbágyaival szemben való joga csak fokozatosan erősödött a XVIII. században akkor, amikor a hirtelen nagy bőség után ismét jelentkezni kezdő földszűke összetalálkozott a földesúr nagyobb földszükségletével, a földesúri termelő üzem növekedő igényeivel. Előtte arra sem volt szükség, hogy a jobbágy engedélyt kérjen földesúrától a földesúri földön valamely terület kiirtásához és termőfölddé való átalakításához. Csak a XVII., még inkább a XVIII. században kezdik arra kötelezni a jobbágyot, hogy irtás előtt kérje ki a földesúr vagy a tisztje hozzájárulását.⁶⁵ Addig volt föld bőven, örültek neki, ha a jobbágy addig hasznavehe-

⁶⁴ L. a 47. l-on. — Az 1655. évi 48. t.-ekik általmozta azt is, hogy a földesúrnak más urak nemesitől és parasztiutól házat és szőlőt és más polgári és paraszti hereditást a magok földjén erőszakosan elfoglaljanak.

⁶⁵ Magyar Gazd. tört. Szemle 1899. 237. l. Ha Bálini l. m. (A görög jobbágyság) 79. l. Láttuk, hogy a nógrádi egyházmegye 1611. évi törvényei az irtásföldet kifejezetten kiemelték azok közül a jobbágyingatlanok közül, melyek egyházi célú hagyományozásához földesúri engedélyre volt szükség. (L. a 93. jegyzetel.) Az ugoeszmegyei Egresen egy tanúvallás alkalmával 1694-ben a tanúk azt vallották, hogy a jobbágyoknak Egresen, mint máshol is, mindig szabad volt irtásföldöket elidegeníteni. (Orsz. Ltár, Perényi-ltár, 1694. márc. 8.)

etlen földet szorgalmával és munkájával bevont a földesúrnak s hasznot hajtó termelés körébe. Az irtás — mint láttuk — nagyon gyakori is lett s elterjedésével párhuzamosan kezdtek kifejlődni a különféle irtványföldi szokások s megszületni olykor megyei statutumok is arról, hogy a földesúr a maga gazdasági céljaira mi módon veheti el a jobbágyirtotta földet s hogy egyáltalában milyen jogok érvényesülnek egyik és másik részből azokon. A Hármaskönyv és az 1625. évi törvény értelmében az irtott föld elvételének — mintegy visszaváltásának — nem volt akadálya, vagyis a jobbágyot annak birtokában nem védte földesúrával szemben a jog ereje, a földesúrnak azonban meg kellett jobbagya részére fizetni a becsü értéket, elvileg a jobbagy „munkájának bérét és jutalmát”. Ezen től a földesúri jog érvényesülése jóformán az egész ország területén másként alakult. A kérdést egységesen rendező Maria Terézia-féle úrbérendezésig az irtások földesúr által való elvételének helyenként a következő válfajait ismerhetjük meg. Igen sok vidéken az volt a szokás, hogy a földesúr — ha elvette jobbagyától az irtást — meghatározott évek eltelte előtt magasabb, azokon túl már alacsonyabb megtérítést fizetett a jobbagynak; a megkülönböztetés érthető: addig, míg a jobbagy a termővé tett földből nem szedhetett be nagyobb értékű gyümölcsöt, magasabb ellenérték illette meg beruházásai fejében, mint később. A megtérítés holdanként alakult ki meghatározott összegekben. Az említett magasabb és alacsonyabb megtérítés között a forduló az irtást követő 6—12 év, a holdankénti térítési összeg pedig az első időszakban 3—4, a másodikban 1—3 forint között változott. Más helyeken a földesúr meghatározott évek letelte után minden térítés nélkül elvehette jobbagyától az irtást. Az ilyen eseteket úgy kellett felfogni, hogy a jobbagy az eltelt idő alatt a föld terméséből megszerezte fáradsága jutalmát, vagyis az elvileg őt megillető közbeesüt. Ismét más helyeken meghatározott idő után az irtás a telekállományhoz csatlakozott, ez azonban hosszabb idő után szándéktalanul is bekövetkezett, pusztán az irtás-jellegnek feledésbe merülése következtében. Somogy megye azt is kimondta, hogy nem tekintendő irtásnak tovább az a terület, amely minden térítés nélkül szállott másik jobbagyra, vagyis ha a telekkel vagy nélküle került új jobbagy kezére a nélkül, hogy ez az irtást megvásárolta volna. Megosztották az irtásföld előnyeitől az olyan földeket is, amelyek a török hódoltság alól förtént megszabadulás után telekfölddé tettek. Veszprém megyében az emberemlékezetet meghaladó s írással nem bizonyítható irtások szintén telekföldnek nyilvánították s az új irtásokat is nyolc év eltelte után vagy ingyen visszadták a földesúrnak, vagy a telekállományhoz csatolták. A jobbagy az irtott földet meghatározott ideig ingyenesen, földesúri teher nélkül használhatta, de különbséget tettek az

erdőből és hozótosból történt irtás között; az utóbbit, mint kevesebb munka befektetését kívánó földet, ingyenesen rövid ideig használhatta a jobbágy, aki a megszabott évek letelte után a földesúrnak ingyen tartozott az irtásföldet visszabeosztani. A földben szűkölködő kis Turóc megyében, ahol az irtásra alkalmas területeket másként, kevesebb kedvezménnyel is hasznossá lehetett tenni, az újabb irtásokat már az úrbérendezés előtt megszüntették. Ugyanítt a korábbiakat a beesüvel való visszaváltás terhelte. Olyan rendelkezéseket is találunk, melyek a három évig műveletlenül hagyott irtott szántóföldet és rétet a földesúr kezére adta.⁶⁶

A jobbágnak az irtásföld feletti kifejlesztett rendelkezési jogát csak a földesúr igénye korlátozta, de korlátozó hatásos ez csak főleg a XVII. század második felében és a XVIII. században kezdett jelentkezni. Az igény által megszabott korláton belül a jobbágy az irtással jóformán teljesen szabadon rendelkezett, valósággal tulajdonosa volt, senki el nem vehette tőle, még gyermekeitől sem, szabadon eladhatta, elzálogosíthatta, az öröklés terén pedig — a Hármaskönyv XVIII. századi magyarázója szerint — *majdnem nemesek módjára élhettek vele* a jobbágyok.⁶⁷ Az irtásföldet a jobbágytól éppen úgy megszerezhetette a földesúr, mint más földesúrnak a jobbágya, a föld után esetleg járó szolgálmányokat tőle a földesúr éppen úgy megkapta, a nélkül, hogy a földtulajdonos és a jobbágytartó földesúr érdekei összeütköztek volna. A XVII. századtól kezdve azonban — párhuzamosan az irtás földesúri engedélyhez való kötésével és a visszaháramlást előmozdító szabályok megszületésével — az irtásföldnek jóformán kötetlen szabad forgalma elé megkötéseket kezdtek állítani. Ezek azonban most nem kívántak többet, mint az elidegenítéshez a földesúr előzetes engedélyének elnyerését, esetleg az átruházásnak a falusi bíró előtt leendő eszközölését.⁶⁸ Viszont inkább

⁶⁶ Pauly Károly i. m. 72. s. köv. II. (egyenként a megyékről); Jakó Zsigmond i. m. XLIV—XLV. l.; Jobász Lajos i. m. 22. l.

⁶⁷ Szegedy János i. m. 837. l.; Berlész Jenő i. m. 28—30. l.; Ha Bélint i. m. [A gömöri jobbágyság] 79—80. l. Csiráký és birtokos társai irják 1583-ban: a várispánt ki kell vinni az oroszokai határ dolgában. „mert immár az megszüntött földeket is elveszik szeged jobbágyinktól, kit ennév előtte egyenőhány esztendővel irtattának és szabadon éltek, mint közföldbe való örökségeket kezek munkájok után.” Tört. Tár 1897. 54. l. — Az 1556. évi 29. l. cikk szerint az elköltőző jobbágy „vineas et terras seu prata proprios non ad domum seu sessionem, quam inhabitabat, spectantia, sed hereditaria aut extirpatitia habuerit”, elköltözés után is megtartja, de a szolgálmányokat azok után az előbbi földesúrnak teljesíteni tartozik; ezeket azonban a földesúr becsüvel magához vállalhatja.

⁶⁸ Mármaros m. 1638 (Corp. Stat. III. k. 85—86. l.), eszterói uradalom 1661 (Magyar Gazd. tört. Szemle 1899. 237. l.; esztergomi primási uradalomak 1752 (U. ott 1898. 395—394. l.) l. még Pauly Károly i. m. 77. l.; Ha Bélint i. m. [A gömöri jobbágyság] 79. l.).

a faluközösség ereje nyilvánult meg abban a jogban, amelyet a jobbágyok az idegenek által közöttük szerzett földek-irtások megváltására szereztek.⁹⁹ Az is előfordult, hogy a jobbágnak az elidegenítés előtt a földdel meg kellett előbb a szomszédját kinalni.¹⁰⁰ Az irtásoknak a közösség számára idegen kézre való átadását egyes helyeken előzetes tilalmakkal igyekeztek megakadályozni. Mármaros vármegye pedig azt írta elő, hogy jobbágy csak a közbeesü erejéig zálogosíthatja el irtását.¹⁰¹ A közbeesüt meghaladó zálogösszeg sértette a földesúr jogait, aki a közbeesünél nagyobb összeget nem volt köteles az irtásért a jobbágnak fizetni, viszont éppen a tilalom beszél legvilágosabban arról, hogy az irtásföldnek helyenként igen nagy, esetleg a közbeesüt is meghaladó volt a forgalmi értéke. Az ilyen, fokozatosan jelentkező forgalmi korlátozások azonban még nem szüntették meg az irtások különleges birtokjogi helyzetét. Előzőleg pedig birtokukban szinte teljes szabadságot élvezett a jobbágy. E szabadság nem állt földesúri érdek útjában: a majorági gazdálkodás földszükséglete akkor még nem készítette a földesurat arra, hogy az irtásföld felett is élő, kétségbe nem vonható földesúri jogát a jobbágyon keresztül neki is jövedelmező irtás elvételében gyakorolja. Ennek az irtásföld felett kialakult jobbágyi rendelkezési szabadságnak különösen a jobbágyirtások virágkorában, a XVI—XVII. századokban azért lehet nagy jelentőséget tulajdonítani, mivel jobbágyságunkra éppen ebben az időben fonódott rá a rög örökös köteleke. Ugyanakkor tehát, amikor a magyar jobbágy telkétől elválaszthatatlan lett, volt kezében olyan lehetőség is, amellyel ugyan megköötöttségét szétfeszíteni nem tudta, de vagyoni mozgásképességét növelhette s ápolhatta a *vagyoni autonómiá-*nak az emberrel vele született ösztönét. Ha tudjuk, hogy az irtásföldeknek ebben a korban a jobbágygazdaságokban igen nagy szerepe volt — helyenként, mint láttuk, az irtások meghaladták a telekállományt is — fel tudjuk jelentőségét mérni mind a magyar, mind ennek körén túl az európai jobbágyság történetében.

⁹⁹ Loesmándi uradalom 1731: vidéki nemes, szabados és akárki jószágát, legyen bár irtásföld vagy rét, a summát letéve elvehették s mindaddig megtarthatták, amíg a földesúrnak tetszett. (Magyar Gazd. tört. szemle 1898. 169—172. l.).

¹⁰⁰ Csejtei uradalom 1661. (U. ott 1899. 236. l.)

¹⁰¹ Corp. Stat. III. k. 85—86. l.

A földesúri promontóriumokon fekvő *jobbágyszőlőkön* kialakult birtoklás sok tekintetben hasonló volt az irtásföld birtoklásához. Az irtást és szőlőt egyformán is nevezték „indoztriális” földeknek, melyek a jobbágy szorgalmának, iparkodásának voltak az eredményei. Sőt a szőlőföldön a jobbágy befektetett munkája és tőkéje még jelentékenyebb volt, mint az irtásföldön is. Maga a szőlőtelepítés is évek munkája, pedig már sokszor a földet is az erdtől, a bozótól vagy a giz-gasztól kellett a jobbágynek elhódítania. Nem ok nélkül nevezték a szőlőtelepítést „szőlőépítés”-nek.¹⁰² A szőlőtermelés a megtelepítés után is sok gondozást és munkálást kíván. Nyilvánvaló, hogy a szőlőtelepítés munkájának és a továbbra is ráalozott munkának a szőlőföldben fekvő jobbágyhereditás értékében kifejezésre kellett jutnia. A megújuló munka és a földbe „épített” ültetvény állandósága is hozzájárult, hogy a jobbágynek a szőlőföldön megszerzett birtoka meghatározott idő elteltével nem járhatott le, mint az irtásföldé, melyet meghatározott évek eltelte után a földesúr ingyen vagy térítés ellenében elvehetett a jobbágytól. A szőlőnek ilyen módon való visszavételére adatot nem találunk, hosszabb birtoklások után sem. A szőlőföld nem kapcsolódhatott a jobbágytelekhez sem, szőlő jellegét, mint a termelés szempontjából közömbös irtásföld, nem tudta levetni, önállóságát mindvégig megőrizte. Különleges értékelését — a meggyökeresedett szokást követve — Werbőczy is kifejezte: míg a szántóföldekben, rétekben, malmokban levő jobbágyhereditást az örökbecsű tizedrészét képező közbecsűvel, addig a jobbágyszőlőket *igaz értékük* letételével válthatta magához a földesúr is.

A szőlőből a jobbágy annyit szerezhetett vagy telepíthetett a földesúra vagy akár más földesúr birtokán, amennyire módja volt: a szőlőbirtoknak *sem alsó, sem felső határa* nem volt megszabva. Azonban művelése alkalmazkodási kívánt a jobbágytól a szőlőhegy más szőlőbirtokosaihoz. A szőlőhegyen a művelés közös érdekei által megkívánt követelményeket, a közös érdeket szolgáló előírásokat egyformán teljesíteni tartozott a szőlőhegy gazdasági közössége: nemes, polgár, jobbágy egyaránt. A szőlőhegy ügyeit a közösséget képviselő külön előjáróság vezette, s a szőlősgazdák különbség nélkül azonos „hegytörvények”-nek engedelmeskedtek. Az országot behorító s nagyrésztben a középkorban már szőlőként művelt „szőlőhegy”-eken — tulajdonképpen hegyek nélkül is a szőlőterületek — mindenfelé külön törvénykönyvek keletkeztek, ezek

¹⁰² „Szőlőt épít a földbe”: Magyar Gazd. tört. Szemle 1898. 523—524. l.

egységes felsőbb irányítás nélkül is, pusztán a közös fejlődési tényezők hatása alatt meglepően egységes vonásokat viselnek s bennük ősi eredetű szokások és nemzedékeken keresztül leszűrt tapasztalati eredmények jutnak kifejezésre.¹⁰³ A hegyfölvények szőlősgazdáknak legtöbbször egészen kiesinyes részletekig előírták fennivalóikat, megszabták a különböző szőlőmunkálatok idejét és módját, a szüret lefolytatását, a szőlő és bor értékesítésének módját, a földesúri hegyvám és az egyházi tized beszedését, a kártevők ellen való közös védekezést, a szőlőhegyen való felvigyázást, ezeken túl pedig meghatározták a szőlőföldek elidegenítésének, öröklésének és földesúri háramlásának az eseteit és feltételeit is. A maga „törvényei“ szerint elős önmagát igazgató hegyközség valósággal falu- és birtokosközi önkormányzó szervezetté lett, mivel egy-egy szőlőhegyen környékének minden rendű-rangú embere összekerült.¹⁰⁴ Itt szőlőföldje birtokára, a birtokával való rendelkezésre nézve nem volt különbség az esetleg szőlőbirtokos szőlős és a szomszédbeli, de a hegyen ugyanesak szőlőbirtokos nemes ember között, történetesen lehettek éppen egymás közvetlen szomszédai is s ugyanannak a törvénynek-szokásnak tartoztak engedelmessé válni.

Jóllehet a szőlőhegyeken kialakult jobbágybirtok a legtágabb jogú volt a jobbágyhereditások között, a földesúr nemesi birtokjoga természetesen nem enyészhetett el. Kérdés azonban, hogy ez a földesúri birtokjog milyen mértékben érvényesülhetett a jobbágy szőlőbeli hereditásán. Werbőczy — mint láttuk — azt jegyezte fel, hogy a földesúr a szőlőbeli jobbágyhereditást csak az igazi érték megtérítésével válthatja magához a jobbágytól. Az 1625. évi 58. t. c. a szőlők *földesúri kibecsültetésében* két „abszurdum“-ot óhajtott megszüntetni: egyrészt azt megakadályozni, hogy a kibecsültetést a szüret közeledtével végezzék, mert így a szőlősgazda az évi betakarított munkájának éppen betakarítás előtt álló gyümölesétől esett el, másrészt azt, hogy a kibecsültetést a szolgabíró, az esküdt és a szomszédok meghívása nélkül ejtsék meg. Előírták ezért, hogy szőlőkibecsültetést Szent György napja után nem lehet végeztetni, s hogy előzőleg értesíteni kell az érdekelt feleket, ahol pedig eddig is szokásban volt, ott meg kell hívni az aktusra a szolgabírókat és az esküdtet. Az úrbérrendezésig ezen kívül más orszá-

¹⁰³ A hegytörvények a földesúr által, vagy legalább is jóváhagyásával adóztak ki, de nyilvánvalóan az uralkodó helyi szokásokat foglalták felírásba.

¹⁰⁴ A borsdézsmalajstromok (Orsz. Levéltár, Dec.) sokszor pontosan feltüntetik, hogy egy-egy szőlőhegyen kik és hányan valók voltak a szőlősgazdák. A helységeken kívül lakók sokszor egyszerűen „kivülvalók“, „extranei“-k megjelöléssel szerepelnek.

gos törvény nem szolt bele a szőlőföldek viszonyaiba, viszont sem Werbőczy, sem az idézett törvénycikk nem nyujt betekintést arról, hogy a földesúr — egyébként természetesen igaz becsü mellett — csak meghatározott esetekben, megszabott feltételek előállása esetén vehette-e el a szőlősgazdától szőlőjét vagy minden feltétel nélkül, tetszése szerint. Ambár a Hármaskönyv és az 1625. évi törvény szelleméből a földesúr kerlátlan kibecsültetési hatalmára lehetne következtetni, a Hármaskönyv XVIII. századi magyarozója kétségtelenül élő szokást örökített meg ekkor, amikor megállapította, hogy a jobbágy a szőlőbirtokból csak akkor volt földesúrra által kivethető, ha a földesúr adót nem fizette meg a szőlő után.¹⁰⁰ A földesúri kibecsültetési jog ilyen értelmezését támasztják alá a középkorvégi társadalom történetébe is mélyen belejátszó előzmények után megszületett 1492. évi 47—49. és 1498. évi 41. t. cikkek,¹⁰¹ melyek csupán az idegen úr földjén szőlő- és szántóföldet bíró egyenekről rendelkeztek ugyan, de úgy, hogy a tízedet és a hegyvámot ezek is megfizetni tartoznak, különben a szőlőbeli örökség „ipso facto” a földesúrra száll. A földesúri kibecsültetési, illetőleg elvételi jog ilyen szűkebb körű gyakorlatára hegyközségek törvényeiben is reátalálunk: a szentgyörgyi és guári hegyközségnek 1643-ból származó törvényei hangsúlyozták, hogy szőlőörökségéből sem a földesúr, sem más nem vehet ki senkit, csak az esetben, ha valaki a törvényeknek nem tesz eleget.¹⁰² Abból viszont, hogy a földesúr, mint Nádasdy Tamás özvegye, Kanizsai Orsolya 1564-ben az udvarbíróját arra utasította, hogy szőlőföldet — sem rétet, szántót és egyéb rendbéli örökséget — az ő hire-tudta nélkül ne vegyen el, azt még nem tudjuk megállapítani, hogy a földesúrnő által magának fenntartott elvételnél milyen lehetőségei-feltételei voltak.¹⁰³ Ugy látszik azonban, hogy igen elterjedt szokás volt az, hogy a szőlőbeccsüvel, vagy minden térítési összeg nélkül a földesúrra szállott az esetben, ha a szőlősgazda bizonyos időn — általában három éven keresztül — nem művelte meg, kapálatlanul, műveletlenül hagyta, egyszóval pusztulásnak engedte át s eljárásáról igazságot nem adott,¹⁰⁴ mint a sági szőlőhegy törvényei írták; régi eleik és más hegyközségek törvényei szerint történt ez

¹⁰⁰ Szegedi János i. m. 837. l.

¹⁰¹ V. ö. Szabó István: Hanyalló jobbágyok a középkor végén. Századok 1938. 55. l.; Mályusz Eleonór: Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok 1930. 809—839. l.

¹⁰² Magyar Gazd. Tört. Szemle 1899. 470. l.

¹⁰³ U. ott 1894. 70. l.

¹⁰⁴ Vanyarc—Keszthely 1653 (Magyar Gazd. Tört. Szemle 1894. 32. l.); a vas megyei sági hegyközség 1732 (U. ott 1898. 518. l.); Honf. m. 1610 (Comp. Stat. IV. t. k. 121. l.)

gy.¹¹⁰ Viszont olyan szokással is lehet találkozni, hogyha valaki két éven keresztül nem igyekezett szőlőjét építeni, akárki kibecsültehetette a szőlősgazdát, bírt adatva előbb neki.¹¹¹ Ha a gyakorlatban nem alakult ki a földesúr korlátlan, bár mindig teljes ár megfizetésével együttjáró elvételi-vieszaváltási joga, ez csak arra mutat, hogy az nem is volt nyomós földesúri érdek: az újkori magyar nagybirtokon érvényesülő gazdasági szemlélet s a nagybirtok munka- és tőkeerőviszonyai egyformán nem ösztönözték a birtokost arra, hogy szőlőhegyein a maga eszközeivel folytatott, jelentékenyebb bernházást, belterjes művelést és bérmunkás alkalmazását kívánó szőlőtermelést a neki hegyvámnal adózó szőlősgazdák rovására erőszakosan is növelni igyekezzenek.¹¹² Ha a földesúr kezére pusztává lett, gazdátlan szőlő került, a XVI—XVII. századokban rendszerint még azt sem tartotta meg a maga művelése alatt, hanem átadta másnak, esetleg jobbágyának birtokul.¹¹³ Előfordult az is, hogy az ilyen szőlőt a földesúr tisztartója tartotta meg magának.¹¹⁴ A földesúr inkább abban igyekezett birtokjogát hangsúlyozni, hogy a jobbágy-polgár-nemes szőlősgazdát a kibecsülötés fegyverével a szőlő megfelelő karbantartására és a szőlő-vagy hóradó beszolgáltatására készítse.¹¹⁵ A jobbágyszőlő mindenképpen az a birtoka volt a jobbágynek, amelyen rendelke-

¹¹⁰ Magyar Gazd. tört. Szemle 1898. 518. l.

¹¹¹ Munkácsen a Páli hegyen 1625 (Magyar Gazd. tört. Szemle 1895. 92. l.)

¹¹² A nagybirtok gazdasági szerkezete terén már új formákat fejlesztő XVIII. század első felében a kiváló hegyaljai szőlőket teljesebb mértékben még mindig nem érte el az allodiális szőlőföldön termelt bormennyiség a jobbágytermelésnek a felét. Jármay Edit: A régészeti ártalom gazdálkodásán a XVIII. században. Budapest, 1930. 42. l.

¹¹³ Pusztaszőlő kiadása jobbágynek, nemesnek 1680. körül: Magyar Gazd. tört. Szemle 1905. 311. l. — A nagymuzsalyi előjáróság 1584-ben írásba foglalta, hogy Károlyi Péter egy szőlőt adott Nagy Balásznak azzal, hogy örökös jobbágyra tesz, a szőlőt utódainak hagyhatja, de ha nemzet-sége kihal, visszuzsall a földesúrra. (Károlyi-oklevéltár IV. k. 285. l.)

¹¹⁴ A thányi vár kapitánya 1588-ban maga állat a tótvázasonyi Kopoz Mihály által pusztán hagyott szőlő mellé becsú szerint, mintán Kopoz a pusztán hagyásnak senomi igazságát nem adta s szőlője így az úrra szállt. Tört. Tár 1880. 401. l.

¹¹⁵ A kamarai dézsmakötelek készítői, akik mindenféle dézsmakötelek (törökviszere) ügyeltek megállapították, hogy vannak, akik valami más vétekért is elveszik a jobbágytól a szőlőt, vagy eszerélnék jobbágyaiknál s a jobbágy dézsmaköteles szőlőt ömáguk művelik, a jobbágynek pedig a maguk szabadon szőlőjét adják át s így kijátsszák a dézsmát. A szándos föld-nemes föld után ugyanis dézsmát nem kellett fizetni, az utóbbi szőlő után pedig jobbágyuktól ötödöt szedték be maguknak. (Magyar Gazd. tört. Szemle 1897. 30—31. l.) Aligha hihető, hogy az ilyesmit gyakran meg lehetett volna csinálni.

zési jogát legkevésbé szorította a földesúr nemesi birtokjoga.

Amilyen mértékben szűkült a jobbágyszőlők felett a földesúr joga, olyan mértékben növekedett a jobbágy rendelkezési joga, nemcsak földesurával szemben, hanem magától érthetően a szőlőföld külső forgalmának szabadsága felé is. A szőlőbirtok forgalma — adásvétele, cseréje, öröklése, zálogosítása — szabad volt a jobbágyok közötti viszonylatban éppen úgy, mint más rendbeliek között. Szőlőföldet bármelyik jobbágy telepíthetett a szőlőhegyen, vagy szerezhette már megépített szőlőt, társadalmi helyzete és jobbágyi függő viszonya érintése nélkül. A szőlőföldek igen gyakran cseréltek is gazdát a forgalomban s azok ára meglehetősen szilárdan kialakult. A szőlő szükség esetén tetszés szerint megosztható is volt.¹¹⁰ Így a jobbágy-

¹¹⁰ Magyar Gazd. tört. Szende 1898. 525—526. L. Az ugoecsmegyeyi gyulai szőlőhegyen a gyulai előjáróságnak 1686-ban kiállított oklevele szerint „szabados volt mindenkor a gyulai lakos embereknek östül macodott szőlőjüket eladni más itt való embernek örökösön, ámbár más úr jobbágyának is, ha nájánál több vér ahhoz nem volt, ha pedig kettőn, háromon voltak, edgyező értelemmel edgymással annak árával felesztottanak, ha pedig valamelyiknek lávoly létében adatott volna az szőlő örökség híre és akarattya nélkül, ahoz a szőlőhöz igaz vérségét megpróbáltván, azon pénzén keséhez válthatja.” A jobbágy mindig a maga földesurának adta a földesúri dőzsmát — vagyis a szőlő a jobbágy révén földesurat is cserélt. Lehetően idegen, vidéki embernek is eladta a szőlőt, de ez nem a maga földesurának dőzsmáit utána, hanem a gyulai birtokosoknak. „Ezek így voltak az régi előnk idejében, így is vadnak mind eddig, az melyek mellől mind fejünk fennállásáig el nem állunk. Az régi méltóságos boldog emlékezetű urak hennünket ebben meg nem háborítottanak”. (Tört. Társ. 1903. 441. L.) A jobbágy-szőlők forgalmára sok adat található. A következőkben néhány adásvételi vagy cseréi esetet említenk Ugoecsa megyéből. Feketeardón Beczy János, Peleskey István, Beczy Benedek jobbágyok elcserélték szőlőjüket Perényi Gáborral. (Orsz. Lár., Perényi-letár, 1672. F. 15. No. 13.) Turterebesen Bánffy Zsigmond jobbágya, Koleszár Mihály pálagszőlőjét eladta Perényi Imrénének, mivel neki elég van, nem birt vele „csak ott pállagodott volna”. (U. ott 1656. No. 964.) Ugyancsak Turterebesen Rigó Jakab leánya átvallotta szőlőjét Szatmárnémetiben lakó sógorának, Szalay Mihálynak. (U. ott 1621. F. 47. No. 48.) Kőkényesden lakó Kaliba István, Benedek, Pál jobbágyok a gyulai szőlőhegyen szőlőt vettek Perényi Gábertől. (U. ott 1641. F. 15. No. 22.) Kirván Perényi György jobbágya, Farkas Mihály eladott egy szőlőt Melegh Márton nemes embernek. (U. ott 1663. okt. 7.) Turterebesen a falu előjárósága előtt Habóiban lakó Banos János, az ugyanott lakó Sós Gergely felesége, Banos Orsolya és Kőkényesden lakó Fekete András felesége, Banos Katalin eladták egy szőlőjüket Novák Jánosnak. (U. ott 1604. F. 31. No. 42.) Nagyszőlősen Vay Péter jobbágya, Szakály Márton eladott egy szőlőt Hatos Márton nemes embernek, a Bánffyok nagyszőlősi udvarbírójának. (U. ott 1623. F. 53. No. 35.) A jobbágyok tehát nemcsak maguk között adták-vették a szőlőt, hanem eladták szőlőjüket nemes embereknek, sőt a megyében nagybirtokos Perényi-család tagjainak is s vásárolták szőlőt tőlük is.

hereditások között a szőlő volt az, amelyen a gyakorlatban legkevesebb akadályba ütközött a jobbágyjavakra nézve Werbőczy által csak alapvonásaiban megfogalmazott öröklési szabályok érvényesülése s e javak között a szőlőföld vehetett részt legfőképpen az élők közötti forgalomban is. Természetesen az ország különböző részein, sőt helyein a szőlőbeli hereditások öröklése terén is különféle szokások uralkodtak. Az egyik helyen — követve a Werbőczy által megörökített elvet — a jobbágy-szőlő fiúk és leányok között egyenlően oszlott meg.¹¹⁷ Más helyen viszont arra hivatkozva, hogy „régieink azt tartották, hogy az jobbágyok fiai a leányág által meg ne szegényíttessenek mind az urak, mind az magok kárával“, a hegytörvényben kimondták, hogy a fiúg fennállása alatt a leányág a szőlőben nem succeeds, csak ha a fiúgnak magvaszakad, de a fiúk tartoznak a leányok jussát egy mentővel és egy szoknyával megváltani, amit ha elmulasztanak, a leányok mégis kivethetik a szőlőből a fiúkat; a leányágot is bebocsátották az apa szerzett szőlőjébe, ha azt végrendeletileg neki hagyta, ha pedig anyai volt a szőlő, a leányág is minden további nélkül örökösödött, de a fiúg ez esetben magához válthatta a jussát „istenes és lelkes becsű“ szerint; az atyafiak a szőlőn megosztozhattak maguk között, de a megegyezést jelenteni kellett a hegyközségnek, amely más esetekben is a tanúságot nyújtotta a szőlőbirtok átruházásához; akkor is a „hegység“ elé került a szőlősgazda, ha nem akarta az atyafi-jussát kiadni; ugyanitt az atyafi-jussát anyaira védelmezték, hogy az atyafiak híre nélkül senki sem örökösíthette vagy zálogosíthatta el a szőlőjét.¹¹⁸ A „vér“-nek, a rokonságnak szinte a nemesekéhez hasonló igénye élt a jobbágy-szőlőkön. Ha a jobbágy el akarta a szőlőföldjét idegeníteni, elsősorban meg kellett a „vér“-t, a rokonokat azzal kínálni s a rokonságnak megvolt a joga az eladás után még egy év múlva is az ellentmondásra.¹¹⁹ A testamentumban szabadon rendelkezhetett a jobbágy a szőlőfölddel, de a vérek azt megtámadhatták.¹²⁰ Hont megyében a kiskorú jobbágyárva felnövéséig a földesúr a szőlőörökséget kezébe vehette, de jövedelméből az árva segítését tartozott.¹²¹ Megjegyezhetjük azonban, hogy az ilyen földesúri kötelemnak a gyakorlati érvényesülése és ellenőrzése nagyon kétséges lehetett.

A nemesi birtokjog tehát nem állt útjában annak, hogy a promontóriumok jobbágy-szőlői a jobbágyesaládok körében

¹¹⁷ Nagyszőlős 1674. (Magyar Gazd. tört. Szemle 1895. 188. l.)

¹¹⁸ U. ott 1898. 518—525. l.

¹¹⁹ U. ott 1898. 523. l. — A szőlősvégardói szőlőhegyen a „vér“ egy-évig contradicálhatott az eladással szemben. U. ott 1894. 171. l.

¹²⁰ U. ott 1895. 183. l.

¹²¹ Corp. Stat. IV. 1. k. 121. l.

örökldjenek. Nem állt újában a végrendekezésnek sem, amelyhez — az általános elven túl — nem kívánták meg a földesúri engedélyt sem. Hasonló mértékű szabadságot figyelhetünk meg a jobbágyszőlők elidegenítése — adásvétele, cseréje, elzálogosítása — terén is. A hegytörvények az elidegenítés szabadságát kifejezetten is megállapítják.¹²² Egyes hegyközségekben mégis megtaláljuk a földesúri engedély feltételét.¹²³ Az engedély azonban a szőlőföldek tekintetében meglehetősen formális aktussá lett s már nem is látszik egyébnek, mint alkalomnak arra, hogy a földesúr az átruházáskor szokásos földesúri illetéket szedje. A földesúrtól függetlenebb szőlőhegyeken az adásvételnek a falu bírái, a hegymester vagy a hegyközség egész színe előtt kellett lefolytania.¹²⁴ Az elidegenítésnek azonban, ha az a földesúrral szemben szabadon mehetett is végbe, más viszonylatokban mégis lehettek korlátai. Általánosnak tekinthetjük azt a kötelezettséget, hogy a szőlősgazdának az elidegenítés előtt a szőlővel meg kellett a *rokonságot* kínálnia. Szintén általánosnak mutatkozik a szőlőföld szomszédos birtokosainak megkínálása, tehát az ezek elővásárlási jogát biztosító kötelezettség.¹²⁵ A szomszédok megkínálására sorrendben a rokonok után került sor. Ezután ment végbe a szőlő eladásának-vételének sokszor ceremóniás, régi hagyományokat őrző jogi eseménye, amelyet inkább *szertartásnak* nevezhetnénk. A vas megyei sági szőlőhegyen például az átvallásra az egész szőlőbirtokosság egybegyűlt az átvallandó szőlő udvarán, a hegymester kikiáltotta az eladást; ha a kikiáltásra nem jelentkezett „vér“ vagy szomszéd elővásárlási igényével, megtörtént maga az átvallás az esküdt előtt egységesen megállapított szöveg szerint: „vallom visszahíbatatlanul N. N.-nek, feleségének, gyermekeinek és minden maradékinak firól-firá“. A válást háromszor kellett megismételni, azután megitták a „valló“ bort, a vevő letette a szőlő árát s kiállították róla a levelet; a zálogban bírt szőlőt nem lehetett a zálogösszeznél magasabb áron eladni, másként — ha a földbirtokos visszaváltaná — a zálogösszeg felét az eladó tartozott megfizetni.¹²⁶ A forró jobbágyság között pedig az a szokás járta, hogy a vevő a vételár minden forintjára egy pint bort adott „*tudománypohár*“-ban, amit a bíró az aktuson a hegyközség előtt mindenek láttára felmutatott.¹²⁷ A ceremóniás ügyletnek megvoltak a költségei:

¹²² Munkácsen a Páli szőlőhegyen 1625 (Magyar Gazd. tört. Szemle 1895. 363. l.), a sági szőlőhegyen 1732 (U. ott 1898. 523—524. l.).

¹²³ Győrszentaujártoni szőlőhegyek 1712. (U. ott 1895. l.)

¹²⁴ U. ott 1899. 470, 1898. 523—524.

¹²⁵ U. ott 1894. 171; 1899. 470; 1898. 523—524. l.

¹²⁶ U. ott 1898. 523—524.

¹²⁷ U. ott 1901. 415—416. l. — A *tudománypoharat*, melyben a „tudomány“ a „testimonium“ fogalmának felel meg, ismeri a tereali, tokaji és tályai közös hegytörvény is. Magyar Gazd. tört. Szemle 1900. 401. l.

az öröklevelet író iskolamester, a falu pecsétjét ráütő bíró, esetleg maga a hegység, a hegymester, a hegybírák, vagy éppen a helység bírái kaptak megszabott taksát közreműködésükért.¹²⁸ Az eladással szemben egyes helyeken igen hosszú ideig, esetleg egy évig az érdekelt feleknek módjuk volt ellentmondást tenni.¹²⁹ Ha azután a vevőt kivetették a birtokból, az általa a szőlőre közben végzett újabb beépítést meg kellett téríteni.¹³⁰ Azokon a szőlőhegyeken tehát, amelyekben a földesúr formális engedélyéért nem kellett folyamodni, a szőlőföld átruházása önállóan a hegyközség autonómiája előtt folyt le.

Mint hogy a szőlőföld a *legönállóbb* jobbágyhereditás volt, érthető, hogy a jobbággal szemben követelést támasztók a szőlőből igyekeztek kielégítést kapni: más igény-legkevésbé terhelte, ez volt a jobbágy legsajátabb ingatlanja. A követelés támasztását a „*tiltás*“ követte, melynek — mint hogy az a szőlő átadását vonta maga után — a szőlőmunkálatok megkezdése előtt kellett megtörténni. Ilyen tavaszi határnapként Gyertyászentelő Boldogasszony (február 2), Szent Gergely (március 12) és főleg Szent György (április 24) napjai szerepeltek.¹³¹ A kibecsültetést is kitiltásnak kellett megelőzni.¹³² A földesúri érdekekkel azonban nem találkozott a perlekedők által gyakran igénybe vett kitiltás bő szabadsága. A kapuvári uradalom utasításában már 1663-ban sokallta a földesúr, hogy a szőlőkből kevés adósságért is kitiltják egymást, ezért a kitiltást a jövőre megtiltotta, mivel csak a szőlőhegyek pusztultak vele, a szentgyörgyi és guári hegyeken pedig sem a földesúr, sem más nem tilthatott ki a szőlőkből senkit, csak akkor, ha valaki az articulásoknak nem engedne.¹³³ Ezek a jelenségek azonban a maguk apró mozzanataival színléletről tanúskodnak, hogy a jobbágy a szőlőhegyeken igen jelentékeny vagyoni autonómiát élvezett: ha a hegyvámot leróta a földesúrnak és a szőlőültetvényt rendben tartotta, birtokát szabadon használhatta, legfeljebb egymással bonyolítottak vagyoni viszályokba, éppen a vagyoni mozgékonyságuknak a jeleként.

¹²⁸ U. ott 1898. 523—524; 1901. 415—416; 1899. 44—46. l.

¹²⁹ A forról jobbágyoknál egy évig és három napig lehetett az eladásnak ellentmondani. (U. ott 1901. 415—416. l.) A domaszabási szőlőhegyen a megkínálás után 15 nap után el lehetett örökösen adni a szőlőt. U. ott 1899. 44. l. — A szentgyörgyi és guári szőlőhegyen közvelyalóval szemben 15 nap, messze földön lakóval szemben hét hónap volt az ellentmondási határidő. (U. ott 1899. 470. l.)

¹³⁰ U. ott 1894. 171. l.

¹³¹ 1625. évi 58. t. e.; Magyar Gazd. Társ. Szemle 1901. 415—416. l.; Corp. Stat. IV. 1. k. 121. l.

¹³² Corp. Stat. IV. 1. k. 121. l.

¹³³ Magyar Gazd. Társ. Szemle 1905. 283.; 1899. 470. l.

A jobbágy birtokában levő jobbágytelek, irtásföld és szőlőföld, illetőleg az ezekben levő jobbágyhereditás az előadottak szerint a jobbágy által több-kevesebb rendelkezési szabadsággal elidegeníthető és más jobbágy által — de esetleg nem-jobbágyok által is — megszerezhető volt. Ugyanágy elidegeníthető és megszerezhető volt a jobbágytelekhez tartozó egyes ingatlanrészekben — szántóföldben, rébén, erdőben — fekvő hereditás is. A másik oldalról nézve ez azt jelenti, hogy a jobbágy birtokában lehettek olyan ingatlanok, amelyek nem öröklés vagy végrendeleti intézkedés és nem is jobbágyiség vállalása címén, hanem adás-vétel útján vagy *zálogolással* kerültek a kezére. Jóllehet a vétel és a zálogbavétel között a vele szerzett birtokjog tartalmára és erejére nézve nagy a különbség, mégis ez a gyakorlatban eléggé elenyészett: a zálogolás a jobbágyhereditást magában foglaló ingatlan tényleges átadását jelentette a zálogadó és tényleges birtokbavételét a zálogot vásárló fél részéről. Éppen ez a körülmény magyarázza meg, hogyha általában „elidegenítés”-ről szólnak, rendszerint értik alatta az elzálogosítást is, s hogy vétel és zálogvétel külön-külön megnevezve is rendszerint egymás mellett szerepel az elidegenítés fogalma körében. A zálogba vett földingatlan mindjárt átment a zálogszerző birtokába s mindaddig ott is maradt, amíg a zálogszerző által adott zálogösszeget az elzálogosító vissza nem fizette. A hereditást a zálogszerző jobbágy vagy más sajátjaként bírta és használta s gyakran véglegesen is a kezén maradt, mivel nem kínálták fel a visszafizetést.

Modern jogszemlélet szerint a parasztbirtok elzálogosítása a parasztbirtok 1848 előtti jogi minőségével nem fér össze.¹³⁴ Werbőczy a jobbágybirtok örökléséről-eladásáról szólva, valóban említést sem tett a zálogról s törvények sem rendelkeztek e tekintetben. Ha azonban ezért a jobbágy zálogbirtoklásáról nem vennénk tudomást, a történet tényeit hagynánk figyelmen kívül. Az adatok ugyanis nem hagynak kétséget a felől, hogy a különféle jobbágyhereditásokat a jobbágyok esetenként zálogba boesátották jobbágytársaiknak, sőt másoknak, akár nemeseknek is. Sőt ez igen gyakran megtörtént. Szinte *mindennapi* dolog volt: nemesak a már említett Tóth Miklós igyekezett megtakarított keresményét zálogbirtokokba fektetni.¹³⁵ Maguk a földesúri utasítások is egészen természetes jelenségeként szólnak a jobbágyzálogosításokról; vétel-elidegenítés-zálog egyszerre azonos vonatkozásokban szerepelnek az

¹³⁴ Wenzel Gusztáv i. m. II. k. 162. l.

¹³⁵ Tóth Miklós a végrendeletét azzal vezeti be, hogy pénze nemes, mert földet zálogolt rajta. Magyar Gazd. tört. Szemle 1905. 269. l.

ilyen utasításokban.¹⁰⁶ A vármegyék pedig statutumokat hoztak róla, mintegy törvényesítve az élet gyakorlatát. A mi vizsgálódásaink szempontjából azonban csupán arra a kérdésre keresünk választ, hogy a jobbágy zálogbirtoka milyen helyet foglal el a jobbágybirtokok között a rendelkezési erő, a vagyoni cselekvőképesség szempontjából. A kérdésnek azonban így is két oldala van: az egyikén a jobbágy mint birtoka, földje, hereditása elzálogosítója, a másikon — ez a kérdésünk szempontjából a fontosabb — zálogban tartott ingatlanok birtokosaként, azok felett rendelkezőként jelenik meg. Az előbbit a kérdés passzív, az utóbbit aktív elemének nevezhetnénk.

A jobbágy a javai elzálogosításának a jogát azok között a korlátok között gyakorolhatta, melyeket az előbbieken a jobbágyi birtokkal való rendelkezés tartalmaként a jobbágytelek, az irtásföld és a szőlőföld feletti jobbágyjog révén megismertünk. Amilyen jogot mondhatott a jobbágy magáénak hereditásai elidegenítésére nézve, általában ugyanolyan mértékben rendelkezett az elzálogosítás jogával is. Voltak azonban olyan megkötések is, melyek sajátosan a zálog természetéből keletkeztek. Elsősorban is nyilvánvaló, hogy a jobbágy a maga jobbágyteikét *egészében* nem zálogosíthatta el, hiszen a zálogbavevőnek a telek egész javát-gondját ténylegesen át kellett volna vennie a jobbágytól, ami természetesen akkor sem történéhetett volna meg, ha a jobbágyot nem kötötte volna urához eltérhetetlen kötelek. Ha a földesúr engedélyével mégis megtörtént volna, ez tulajdonképpen már a jobbágytelek eladásával lett volna egyértelmű. A telekhez tartozó hereditások elidegenítésével, így elzálogosításával szemben is joggal emeltek volna óvást a földbirtokosok, mert az ilyesmi fokozatosan a telkek széteséséhez vezetett volna. Végül is elkövetkezhetett volna, hogy a jobbágy minden telekbeli tartozékát zálogba veti, maga a valóságban zselléri állapotra hanyatlik s ha a zálogszerzők más földesúr jobbágysai, vagy éppen neves emberek, a jobbágy telekbeli földjei más földesúr gazdasági érdekeit szolgálják. A földesúrnak annyira érdeke volt, hogy jobbágyföldet az idegen zálog veszedelmétől megőrizze, hogy akkor is, ha a jobbágy elzálogosította azokat, ő maga igyekezett visszaváltani. „mivel — írta Nádasdy Ferenc — a jobbágy másszorra is kívántatik minékünk s ha földet nem bírhat, hát miről szolgáljon?”¹⁰⁷ Amikor pedig a jobbágy meghalt vagy megszökött,

¹⁰⁶ „... elidegeníteni, zálogosítani és eladni”... (Magyar Gazd., tört. Szemle 1898. 393—394. l.); „... nem zálogosíthat vagy adhat el”... (Corp. Stat. IV. 1. k. 433. l.) — Az „eladás” alatt sok esetben elzálogosítást értenek.

¹⁰⁷ Tört. Tár 1893. 636. l. Az ugoeszmegyei Salánkon a négy birtokos Barkóczy az említett egyoszményben a leányági ingatlanöröklést a jobbágyföldeknek a birtokosok között való elföldöléséért miatt megszüntetve,

mután földjeit előzetesen zálogba vetette, a földesúrra háramlott a visszaváltás terhe.¹³⁸ Eppen ezért is igyekeztek az ilyen zálogosításoknak elejét venni. A veszedelmeket óhajtották megátolni azok a rendelkezések is, melyekben értékhatárt szabtak az elzálogosításnak, vagy az egész ügyletet ellenőrzés alá vetették. Szatmár megye kimondta, hogy paraszt ember az örökös telek után való földet legfeljebb egy forintig zálogosíthatja el s ha mégis azon felül zálogosítaná el, a földesúr nem tartozik a zálogbavevőnek csupán egy forintot fizetni (ha t. i. reámarad a visszaváltás), viszont az irtásföldet ez összegben felül is zálogba lehetett vetni.¹³⁹ Ugocsa megye egy köblös földet, vagy egy kaszás rétet engedett elzálogosítani, ezt is azért, mert a „jobbágyok a nagy hadiadót nem tudták előteremteni”.¹⁴⁰ Bihar megye egyáltalában eltiltotta a telek után való földek elzálogosítását, illetőleg azt a földesúr engedélyéhez kötötte.¹⁴¹ Máramaros megyében a földesúr engedélyével is csupán egy évig lehetett telekföldet zálogba adni, ellenkező esetben a földesúr birói közbenjárással visszafoglalhatta a földet.¹⁴² Ugyanitt az irtásföldet a közbeesü erejéig vehették zálogba, Baranya megye a szőlő kivételével mindennemű föld zálogosítását tiltotta, az összeg elvesztésének terhe alatt.¹⁴³ A tilalmak inkább már a XVIII. századból valók s arról is tanúskodnak, hogy a zálogolások ekkor rendszeresek voltak s hogy ezek földesúri érdekebe ütköztek.

A kezdetben korlátlan zálogolások tehát lassanként *korlátok* közé szorultak, azonban a zálogosítások lehetősége meg-

azt is kimondták, hogy azokat a földeket és réteket, amelyeket a jobbágyok elzálogosítottak, váltsák ki a jobbágyok, de maga a földesúr is kiválthatja azokat. A földesúr visszaválthatja a pusztatelkektől zálogolt földeket is; ha a jobbágy megbizonyítja, hogy mennyi pénzt adott érte, a visszaváltó földesúrnak azt meg kell fizetni. (Orsz. Ltár Neoreg. Acta F. 1023. No 6.) Az egyes jobbágyzálogosításra néhány példa: Az ugocsamegyey Torfereben a helység előjárósága előtt Dorman György jobbágy felesége, Elek Anna nevében két darab földet 1604-ben Novák Jánosnak, Bathari János egy szántóföldet 1604-ben szintén Novák Jánosnak, Filep János egy kaszáló rétet 1604-ben szintén Novák Jánosnak, Fodó Mihály egy földet 1673-ban Simon Györgynek zálogosított el. (Orsz. Ltár, Perényi-ltár. 1604. F. II. No 38, 42, 43; 1673. No 73.)

¹³⁸ Szatmár megye alábbi statutumát azzal vezeti be, hogy a parasztok elzálogosították földjeiket s ezután meghajtott vagy elszökték, úgy hogy a tulajdonosnak kellett a földeket kiváltani. Corp. Stat. III. k. 178–179. l.

¹³⁹ U. ott.

¹⁴⁰ Corp. Stat. III. k. 313, 334. l.

¹⁴¹ U. ott 306, 364. l.

¹⁴² U. ott 85–86. l.

¹⁴³ Corp. Stat. V. l. k. 482. l.

maradt.¹⁴⁴ Kérdés, hogy a jobbágy a megszerzett zálogbirtokkal milyen mértékben rendelkezett, nem tekintve most azokat a korlátokat, amelyek mindenféle zálognál fennforognak. Az adatok arra mutatnak, hogy a jobbágy a zálogba vett földeket tetszése szerint használta, szinte sajátjaként élte, többi ingatlan öröklésével egyenrangúnak tekinthette. Akik örökölték utána, a zálogolt ingatlanokat is az örökség részeként kezelték s végrendeletileg is határoztak sorsa felől. A jobbágy urának nem volt köze azokhoz, csak az esetben nyílt meg előtte megszerzhetőnek, ha a jobbágy egyéb javaival reáháramlott. Azonban a zálogbirtok természetével együtt járt, hogy a jobbágy rendelkezési joga nem terjedhetett ki a zálogbirtok olyan értékesítésére (adás-vétel, csere), amilyen más öröklésaira nyitva volt. A zálogot ugyan a jobbágy továbbadhatta, azonban a földesúri érdek nem engedhette, hogy a jobbágy azt magasabb összegben adja tovább, mint amelyben a zálogszerző jobbágy tartotta, különben a visszaváltáskor az elzálogosító érdeke — és a mögötte álló földesúri érdek — károsodott volna.¹⁴⁵ A visszaváltással egyébként mindig sok baj volt: a zálogösszeg letétele ellenében sem akarták visszaadni.¹⁴⁶

Amilyen jelentékeny szerepet látszik játszani a zálogbirtokszerezés az örökös jobbágyság korában, olyan kevésbé fej kő komolyabb jelentőséget a *bérelt* birtok. Béreltre akkor, amikor záloggal ténylegesen közbevehető birtokot lehetett szerezni, nem is volt gyakorlatilag nagy szükség. A bérlet inkább a jobbágy és a földesura viszonylatában fordult elő: a jobbágy vagy zsellér földesurától bérbevette a pusztán maradt felket. A bérelt ingatlan feletti rendelkezési jog nem illette meg a bérbevevőt, a föld hasznait szedhette, de egyébkénti öröklése nem volt benne. *Egész jobbágytelkek* bérbevétele különösen a középkor végén volt igen gyakori,¹⁴⁷ a nagy pusztásodás korában, de egyúttal a földesúri majorsági gazdálkodás kezdetének kibontakozása előtt. Az ilyen bérletek és a különféle birtokzálogok a jobbágy gazdasága szempontjából nem csupán azért

¹⁴⁴ Az 1836. évi 4. t. cikk II. §-a és az 5. t. cikk 5. §-a megállította a jobbágy zálogosításait.

¹⁴⁵ A vas megyei sági szőlőhegy rendtartása előírta, hogy a szőlőt senki zálogban feljebb nem adhatja, mint amennyiben nála van, másként ha az örökös ara visszaváltja, a kapitális summát az tartozik letenni, aki feljebb adta, „itt observálja minden axt: entor debet esse cantus.“ Magyar Üzlet. tört. Szemle 1898, 523–524. l.

¹⁴⁶ Ilyen pimasz líptó megye részéről 1679. Corp. Stat. IV. 1. k. 42. l.

¹⁴⁷ A középkor végi urbáriumokban egész támegekben soroltatnak fel az üres pusztatelkek s községeinként meghatározóvák azok a feltételek, melyek mellett a jobbágyok bérbevehetik azokat. V. ö. Szabó István: Helyi jogi jobbágyság a középkor végén. Századok 1938. 10–59. l.

figyelemre méltóak, mert a jobbágy gazdasági terjeszkedését elősegítették, hanem azért is, mivel ezek kívül estek a jobbágy személyes kötelekével együtt jelentkező egyéb hereditásokon s a rajtuk keletkezett szűkebb-tágabb rendelkezési jogot a jobbágyi birtokjogra leginkább nehezede földesúri igény nélkül tették gyakorolhatóvá.

IX.

A jobbágnak a különféle ingatlanokban, a jobbágytelekben, az irtásföldben és a szőlőföldben fekvő hereditásai felett mindenkor a földesúr felsőbb birtokjoga nyugodott s ezek a jobbágybirtokok sohasem is tudták — még a legtöbb rendelkezési jogot nyújtó szőlőföldek sem — kettősségüket levetni; az azokon egyszerre érvényesülő földesúri és jobbágyi igényt. A birtokzalog és a birtokbérlés pedig jogi természeténél fogva más igényekkel küzdött. A jobbágnak a javai között ezért legteljesebb volt a birtoklása az *ingó javak* felett. Ezekkel életben szabadon rendelkezett s *azokon* — a minden jobbágy-javakat egyformán érintő földesúri háramlás eseteit kivéve — a földesúrnak keresnivalója nem volt. A valóságban mégis más volt a helyzet. Minthogy a jobbágy magszakadása esetén az ingó javak is a földesúrra szálltak, a földesurak a gyermekek, vagy együttélő más hozzátartozók (szülők, testvérek) nélkül meghalt jobbágyok ingó javait mindjárt összeírtatták,¹⁴⁸ vagy a nélkül is ráfették azokra kezüket. Ha ugyanis a jobbágnak nem voltak vele együttélő öröklésképes hozzátartozói, a földesúr mindig számolhatott azzal, hogy az örökség rászáll, hiszen a jobbágy oldalági rokonságáról nem igen lehetett tudomása. A földesúr tehát az ingó javaknak is birtokába helyezte magát, s ha ez megtörtént, az oldalági rokonok czután már nem egykönnyen nyerték el jobbágyrokonuk javait. Panaszokat olvasunk jobbágyoknak földesuraikhoz intézett leveleiben arról, hogy egy-egy meghalt jobbágyrokonok után annak javait — többnyire ingó dolgokat: állatokat, terményt, ruhaneműt — a földesúr tisztjei *lefoglalták* és nem akarják nekik kiadni. Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolya két jobbágya például — egy testvér a két jobbágy — azért fordult panaszával az úrnőhöz, mert végrendelet hátrahagyása nélkül meghalt plébános-testvérük hagyatékát — egy ökröt, három ünöt és bizonyos termést — az udvarbíró nem adja ki nekik, pedig „az ország törvényei szerint” őket illeti, de nem adja ki testvérhúguk hagra-

¹⁴⁸ Magyar Gazd. tört. Szemle 1894. 245, 272; 1898. 100. l.; 1899. 235-266; 1902. 89. l.

tékát sem, pedig rájuk hagyta s „vérág“-nak is hozzá.¹⁴⁹ Egy másik panaszban azt olvassuk, hogy — ugyanesak a Nádasdy-birtokon — a tisztartó a meghalt esepregi főbíró javait vonakodik kiadni testvéreinek, pedig végrendeletileg is rájuk hagyta.¹⁵⁰ A földesúr esetleg vissza is vétette az örökös kezéből az ingó javakat.¹⁵¹ Viszont a vitás jobbágyingók akadálytalan kiadására is találunk feljegyzést: egy 1680 körül készített jószágigazgatói számadás elbeszéli, hogy bizonyos Simegi Mihály kovács Fejes András jobbágy mostohaleányát vette el, Fejes András halála után két ökör maradt Mihály kovács kezén, aki megesküdött a jószágigazgató előtt, hogy Fejes Andrásnak nincs más rokona, a jószágigazgató az ökröket mint magvaszakadttat lefoglalta, de megalkudott Mihály kovácsal s 12 ft-on neki hagyta az ökröket; ezután jelentkezett előtte egy másik falubeli jobbágy, Tar János felesége Dukoni Örsé s bebizonyította, hogy edesapja egy volt Fejes Andráséval, mire az ökröket a kovács átadta neki, az árát (12 frt) pedig mindkét részről a jószágigazgatónak engedték.¹⁵²

Ha tehát a jobbágyingók a jobbágy korlátlan rendelkezése alatt is állottak s azokat a földesúr a jobbágy öletében békén is hagyta, a jobbágy halála után könnyen állottak elő nehézségek és veszélyek az ingóörökséggel is. Amikor azonban forrásainkban ilyen feljegyzéseket találunk, nem lehet elfelednünk, hogy irások a dolog természeténél fogva elsősorban az olyan esetekről maradtak fenn, melyek panaszt szültek, ellenben leginkább nyom nélkül maradtak az olyanok, melyekben a jobbágy javai simán jutottak el az érte jelentkező örökösökhöz. Ez a körülmény óvatosságra int bennünket az irásban számonkra megörökült visszaélések általánosításával szemben. Az örökségfogaló földesúri törekvések nem változtatnak azon, hogy az ingókon csak magszakadás esetén lehetett a földesúrnak joga. Az ingó volt *leginkább a jobbágyé* s ez világos elismerést nyert közvetve az olyan rendelkezésben, mely a jobbágy ellen vezetett végrehajtást elsősorban az ingókból kívánta kielégíteni s csak másodsorban hereditásaiból,¹⁵³ nyilvánvalólag nemcsak azért, mert az könnyebben volt mozgósítható, hanem azért is, mert a hereditásokon a földesúr joga is harcolt mások igényeivel szemben. Egyébként a földesúri örökségfogalásokból keletkező veszélyeket a jobbágy valamennyire elháríthatta: elsősorban éppen olyankor gondolhatott az esetleg földesúri

¹⁴⁹ Szalay Agoston: Négy száz magyar levél a XVI. századból. Pest, 1861. 88—89. l.

¹⁵⁰ U. ott 234. l.

¹⁵¹ Tört. Tar 1878. 956. l.

¹⁵² Magyar Gazd. tört. Szomle 1905. 311. l.

¹⁵³ Corp. Stát. IV. l. k. 345—346. l.

megerősítéssel készített, vagy a földesurat egyébként is megajándékozó végrendelet világosabban kötő erejére, amikor utódai nem maradtak.

X.

A jobbágy birtokkétségének szempontjából nem elég csupán azt vizsgálunk, hogy a jobbágnak mennyire volt szabadsága azok elidegenítésére és öröklítésére, hanem azt is figyelnünk kell, hogy a *javak megterhelése*, mint a rendelkezési jog egyik eleme, milyen mértékben állott módjában. Ha a különféle javakon érvényesülő jobbágyjognak adott esetekben meg kellett hátrálni az azok felett nyugvó felsőbb földesúri jog előtt, mely a javak továbbszármaztatásának korlátozását kívánta meg, akkor nem lehetett megengedni azt sem, hogy a jobbágy sok tekintetben függő viszonyban levő vagyont korlátlanul megterhelje adóssággal. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ezzel meg lehetett volna kerülni az elidegenítési korlátokat felállító földesúri érdeket: a jobbágy ugyanis mértéktelenül megterhelhette volna vagyont, elsősorban a magával nem vihető ingatlan hereditást s azután elhagyhatta volna a földesurat, ez esetben pedig a földesúrnak kellett volna a vagyont megszabadítani terheitől. A jobbágy azonban a maga vagyont nem csupán adósságok halmozásával tehette értéktelenné a maga és földesura számára, hanem veszélybe hozhatta azt kezességi kötelezettségek vállalásával is. Ilyenformán váratlanul, egyik napról a másikra egyszerre megsemmisülhetett a jobbágy vagyona s mindaz a hereditás vele, amelyet addig megszerzett. Azonban a hereditásbeli vagyon mellett nem sokkal volt kisebb a földesúrnak az az érdeke sem, hogy a jobbágya ne vesztgesse el adósságésinálással igavonó jószágát, mert hiszen igavonó erő nélkül a jobbágy a gyakorlatban zsellérré hanyatlott, telkének megművelésére és a földesúri szolgálmányok teljesítésére képtelenné lett. Így születtek meg a földesúri érdek nyomában a jobbágy adósságszerzésének *korlátozása*, illetőleg az adósságok behajtásának a korlátozására és a kezességvállalások ellenőrzésére irányuló szabályok.

A munkácsi uradalomban a megszorult jobbágyok csupán 3 forintig terhelhették meg adóssággal örökség-vagyonukat.¹⁰³ Nyitra megye pedig az írta elő, hogy a nem-nemes embernek előbb az ingó javaiból kell megvenni a hitelező követelését, ha az nem lenne elég, a szerzeményi ingatlan javaihoz lehet nyúlni, ha pedig az sem lenne elég, az adóst átadták a hitelezőnek, aki magánál tarthatta mindaddig, míg ki nem elégítte

¹⁰³ Lehoczky Tivadar I. m. I. k. 417. l.

lett.¹⁵⁵ A megyei statutumokban gyakran találhatók rendelkezések a jobbágy *kezességvállalásának* a felső határaitra nézve s. Abauj megyében a jobbágy a földesúr tudta nélkül homárúma erejéig vállalhatott kezességet, de ez csak szerzeményi javaiból volt megvehető.¹⁵⁶ Bars megyében a jobbágykezesség felső határa ugyanannyi, azaz 40 forint volt.¹⁵⁷ Kis-Hontban is 40 forint volt a felső határ s a jobbágyot ingó javaiból és szerzett örökségéből végre is lehetett hajtani, de ökreit és vonó marháit nem lehetett elvenni, „ne eatenus dominus terrestris detrimentum patiatur”.¹⁵⁸ Hont megyében viszont csupán egy forintig vállalhatott a jobbágy kezességet, de a földesúr engedélyével azon túl is 40 forintig.¹⁵⁹ Sáros megyében ugyan köthették a parasztok magukat korlátozás nélkül kezességre, de a hitelező „contra dominorum praerogativam” nem mehetett „háza”, hanem előbb a földesurat kellett megkeresnie.¹⁶⁰ Az ilyen tilalmaknak a hatályát a gyakorlatban az biztosította, hogy a hitelező követelése behajtásához nem tudott bírói segílyt nyerni, valójában tehát az elveszett számára.

XI.

A jobbágyjavak felett végzett szemlének arra a megállapításra vezet, hogy a különféle javak sajátos természete s azoknak a földesúrhoz és jobbágyhoz való viszonya egységes elv érvényesülését a gyakorlatban nem engedte meg. Az olyan általános elv például, hogy a jobbágy utód hiányában szabadon végrendelkezhetett szerzett javai felerészéről, a valóságban esetenként másként érvényesült, a szerint, hogy a szerzett jószág mi volt: a telekben vagy az irtásföldben szerzett hereditás, zálogföld vagy ingó vagyon-e, mivel mások voltak ezek birtoklásának gyakorlati feltételei. A legtöbb szabadsággal a jobbágy — mint láttuk — ingó dolgai felett rendelkezett, akármí úton kerültek birtokába. Használhatta, elfogyaszthatta, eladhatta, elhagyományozhatta s el is örökölték tőle öröklésre képes rokonai. A szabad rendelkezési képesség korlátait itt egyrészt a földesúrnak az a főrekvése hozta létre, hogy a jobbágytelek gazdasági kihasználásához szükséges eszközöket — mint az iga-vonó állatokat — a jobbágy megőrizze, másrészt a jobbágy-örökség megnyíltakor a földesúr számára kínálkozó az a lehe-

¹⁵⁵ Corp. Stat. IV. 1. k. 345—346. l.

¹⁵⁶ U. ott II. 1. k. 139—140. l.

¹⁵⁷ U. ott IV. 1. k. 337. l.

¹⁵⁸ U. ott II. 1. k. 335. l.

¹⁵⁹ U. ott IV. 1. k. 369, 502. l.

¹⁶⁰ U. ott II. 1. k. 122. l.

tőség, hogy jobbágy-gyermekek hiányában elsőnek helyezhettem magát e javak birtokába, sok viszáltnak vetve el ezzel a magvát, s e viszáltyok elintézése később sem volt mentes a földesúri akarat befolyásától, mért a peres viszáltyokban a *földesúr szék* volt az első illetékes bíró. A jobbágytelek elsősorban azt a rögöt foglalta magában, melyhez a jobbágy örökre kötve volt. Ez a rög azonban elvehető sem volt tőle: élte, művelte, sói birtokolta, benne hereditása volt, ennek értékét az átruházás eseteiben azonban csökkentette az a gyakorlati követelmény, mely magával a telekkel járt együtt, bárki kezére volt is kerülendő. A telekhez tartozó ingatlanokban levő hereditás a telek egységének övására irányuló földesúri törekvések miatt kötődött meg, kevesbitve az ilyen földek jobbágyhereditásának forgalhatóságában levő értéket. Ilyen kötelem és egységre törekvés nem nehezedett ugyan a jobbágy „indusztriális” földjeire, az irtás- és a szőlőföldre, azonban az irtásföld felett lebegő földesúri visszaváltás lehetősége ellensúlyozta némileg e földeknek a jobbágy számára erősebb és kötetlenebb birtoklását. A szőlőföld tekintetében a visszaváltásnak a jobbágy számára eseteként jelentkező veszélye esekélyebb volt, azonban teljesen még sem ment tőle. Mégis az irtásföld, de különösen a szőlőföld a jobbágy legsajátabb ingatlana volt, melyet nem ok nélkül jelölnek a „perennalitás”, az „örökítettség” vagy éppen a „proprietás”, a tulajdon fogalmával.

Ha ezek után azt a kérdést tesszük fel, hogy a magyar jobbágy birtokképes volt-e, azaz szerezhette-e az ingókon kívüli földet is magának és azzal élhetett-e korlátlanul sajátjaként, nem kétséges a válaszunk: *ilyen értelemben a magyar jobbágy nem volt birtokképes*. A klasszikus tulajdonfogalom értelmében a magyar jobbágnak nem volt tulajdona a földje — sem a telek, sem a telkenkívüli irtás- és szőlőföld. Azonban az élet tényeihez nem lehet merev jogi fogalmakkal közelitenünk. Ne feledjük el, hogy a tulajdon tiszta fogalmát nemesak a jobbágybirtokon, hanem a nemesi birtokon is hiába keresnők ebben a korban. Jól állapította meg már Wenzel is, hogy „a magyar jog eddigi fejlődésében a tulajdon lényeges momentumai főleg csak az ingó dolgoknál nyilatkoztak határozottan és tisztán”.¹⁰¹ Az ingatlanhoz a mindenkori tulajdonos igényén túl más igények is tápadtak: nem lehetett minden esetre szabadon tenni a tulajdonával, a reális igények adott pillanatban lefógták a tulajdonos rendelkező kezét. A tulajdon modern fejlődése sem vezet a tiszta tulajdonhoz: kötelekek fonódnak arra, ezeket azonban a társadalomban élő ember kora társadalmi szerkezetében természetesként teszi magáévá. A jognak sokszor légiösen finom fogalmaival nem tudjuk mindig a valóságos életet meg

¹⁰¹ Wenzel Gusztáv I. m. II. k. 38. l.

ragadni: a jobbágy magáénak tudta és nevezte a birtokait és pedig joggal még az örökös jobbágyság rendszerében is, mert ha birtokai felett nyugodott is földesúri igény, ez legtöbbször nem volt akadálya annak, hogy éljen birtokával a magáéként és meg is szabja annak sorsát halála után is. A megkötések belesímultak az életbe s együtt formáltak meg a különös jobbágybirtok és az arra való képesség felételeit. A Hármaskönyv XVIII. századi magyarázója szerint a jobbágyoknak az irtásföldben és a szőlőföldben „majdnem nemesek módjára” történt az örökösödésük, azokban „limitata proprietas”-uk volt s ez a „perconalitás” fogalma alá volt foglalható, mert a parasztok azokat levelekkel szokták eladni — és pedig úgy, hogy azokat soha senki nem veheti el, ha nem praejudikál a földesúrnak.¹⁰²

Mindaz, ami ezt a sajátos birtokfogalmat és birtokképeséget meghatározta és szabályokba öntötte, nem törvényalkotó akarata volt, hanem maga a szokások erején meghatározódó élet. E szokásoknak olyan kötelező ereje volt, hogy azokat — miként Szegedi János, a Hármaskönyv említett XVIII. századi magyarázója leszögezte — a földesúrnak sínes módjában megváltoztatni.¹⁰³ Olyan viszonyokat fogtak ezek a szokások erős képesaikba, melyeket az írás ereje legtöbbször egyáltalában nem rögzített meg és amelyeket más vidékeken más szokások határoztak meg. Tarka-barka összevisszaság az első tekintetre, de közelebbről vizsgálva rendszerint megtaláljuk a helyenként eltérő szokásokban is a közös alapot, a gyakorlati értelem parancsát. A XVIII. században azonban már kezd a jobbágyéletbe is benyomulni az íráshasználat s ennek szükségét maga a földesúr is érzi: a dombóvári uradalom földesura arra utasítja tisztartóit, hogy „a jobbágyokat reá kel szoktatni, hogy mind a fundusokról s mind a szőlőkről és irtásföldekről és rétekről az uraság peccsétje alatt leveleket vegyenek s azzal stabilizálják magukat”.¹⁰⁴

A szokások bármilyen kötelező ereje sem akadályozhatta meg természetesen a hatalmával gátlás nélkül rendelkező földesurat, hogy ne vállalja a szembehelyezkedésnek reánézve mindenestre alig veszedelmes kockázatát. Ilyen esetek azonban nem véltetnának magán a rendszeren: a magyar jobbágyság birtoklási rendszere századokon keresztül szinte változás nélkül él tovább, azt a szokásbontó földesurak sarkaiból kimozdítani nem tudhatták. A szokásokat a földesúr és a jobbágy érdekei közösen hozták létre egy kiegyenlítést jelentő vonalon s a földesúr érdekei mögött nálunk mindvégig első helyen a jobbágy

¹⁰² Szegedi János l. m. 837. l.

¹⁰³ U. ott 840. l.

¹⁰⁴ Magyar Gazd. tört. Szemle 1902. 89. l.

megtartására irányuló törekvés állott. Bár a földesúr egyénisége szerint egy-egy birtokon a jobbágy birtoklása veszedelmbe kerülhetett, az adatok mégis inkább arról tanúskodnak, hogy elsősorban a földesúr tisztjeitől volt e tekintetben is a jobbágyoknak félteni valójuk. Leghívebben erről a földesurak által a tiszttartóknak adott utasítások tanúskodnak: intik őket, hogy a jobbágyoktól örökségeket az ő hűruk-tudtuk nélkül el ne vegyenek.¹⁰⁵ Az ilyen elvételek természetesen nem mindig a földesúr javára óhajtottak szólni: a földet elvették erővel és pénzért, a maguk hasznára is és másnak adták.¹⁰⁶ Az sem volt tiszta dolog, amikor a tiszték a maguk számára vettek el vagy vásároltak a jobbágyoktól földeket.¹⁰⁷ A földesúri érdek ilyenkor nyilvánvalóan a jobbágy oldalán harcolt.

XII.

A jobbágybirtok felett nyugvó és alkalomadtán eselekvőleg érvényesülő felsőbb birtokjog, a földesúri birtokjog, mely a hűbéri-feudális viszony egyik döntő eleme, mindenütt fellelhető az európai jobbágyság történetében. A viszony azonban, mely a két birtokjog között létrejött, lényeges eltéréseket mutat a népek társadalmi szerkezetének fejlődése szerint. Minél kevesebb volt a jobbágy-birtokjog tartalma és több a földesúri birtokjogé, annál süllyedtebb volt a jobbágy társadalmi-anyagi állapota. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ennek az állapotnak volt más fontos eleme is, így nem kisebb nyomatékkal kell a jobbágy személyi jogaira, személye szabadságának mértékére mutatnunk. A birtok és a személy szabadsága vagy köztöttsége nem volt szükségképpen egymással párhuzamosan haladó. Az egyik országban a jobbágy már elérte személyes szabadságát, de vagyoniilag annál kevésbé volt önállóság birtokában. A jobbágyállapot igazi mélypontja ott található meg, ahol — mint Oroszországban — a személyi önrendelkezés hiánya mellett jóformán minden eleme hiányzott a birtokkal való rendelkezés képességének. A közös társadalmi szerkezet alapján

¹⁰⁵ U. ott 1894. 70., 1901. 271—272. l., Tört. Tár 1893. 636. l.; Csapody Csaba: Az Esterházyak alsóleendői uradalomának gazdálkodása a XVIII. század első felében, Budapest, 1933. 32. l.

¹⁰⁶ Nádasdy Ferenc egyik jobbágya panaszkodott, hogy a tiszttartó földjeit elvette erővel s másnak adta pénzért. Tört. Tár 1893. 636. l. — Az alsóleendői uradalomban a tiszttartó egy szőlőt vett el egy jobbágytól s a vételárból 10 forintot elvett magának. Csapody Csaba i. m. 32. l.

¹⁰⁷ Wesselényi Ferenc utasította murányi ndvarbíróját, hogy földet, rétet, gyümölcsös kertet és akárcsi irtványt ne vásároljon magának. Magyar Gazd. tört. Szemle 1901. 271—272. l.

kifejlődött különbségek fontos társadalomtörténeti tényeket világítanak meg. Az előadottakban megismerve a magyar jobbágy birtoklásának különféle viszonyait, e helyen most más európai jobbágyrendszerek viszonylatába óhajtjuk állítani azokat. Ismertetni fogjuk — legalább is fő vonásaiban — a cseh-morva, német, francia, lengyel és orosz jobbágyság birtoklási viszonyait. Széles területen mozgó és egymástól elütő rendszereket állíthatunk így a magyar jobbágyság rendszere mellé. Bár az említett népeket elsősorban idevonatkozó adataink hozzáférhetősége ajánlotta vizsgálódásaink számára, együtt mégis olyan tért ölelnek fel, melyben a magyar jobbágyság szinte központi helyet foglal el, így összevetésük az esetleges térhatások szempontjából sem teljesen értékesíthetetlen.

A szomszédos *cseh-morva* területen élő jobbágyság kérdéseink szempontjából igen változatos képet mutat. Itt az újkor századaiban hamar kifejlődött a nem úrbéres, hanem a földesúr saját majorsági üzemébe vont földön élő jobbágy-paraszság, az a réteg, mely nálunk esupán Mária Terézia úrbérrendezése után kezdett megjelenni „kuriális” vagy „majorsági” zsellér neve alatt. Az ilyen majorsági parasztság viszonyát földjéhez és urához tulajdonképpen szerződés szabályozta, a viszony inkább bérleti, mint jobbágybirtokosi jellegűt viselt, s birtokjogok e viszony vonalában éppen ezért nem is igen jelentkezhettek, a mellett a cseh-morva majorsági jobbágyság nehezen is volna az ilyen réteget még nem ismerő XVI—XVII. századi jobbágyságunkkal párhuzamba állítható. Azonban nem volt egységes a cseh-morva úrbéres teljes jobbágyság sem. Igen nagy horderejű különbséget jelentett az, hogy a jobbágy ú, n. „vásárolt” vagy „nem vásárolt” telken élt-e. A vásárolt telkért a jobbágy árat fizetett, a telék nevére mintegy „telékönnyileg” beiktatott, nyilvánvaló tehát, hogy a birtokon szerzett jogai alaposabbak és messzebbmenőek voltak, mint azé az úrbéres jobbágyé, aki nem vásárolt telken minden ellenszolgáltatás nélkül lakott. A vásárolt telék jobbágya szinte a maga birtokán ült, a telkére nem volt a földesúr akaratából más ültethető, miként a nem vásárolt telkekre s nem is volt azzal szemben adósságesinálás és valamely bűnügy miatt a jobbágytól elvehető. Azonban megvolt a földesúr kibecsültetési joga s e körül állandóan sok volt a panasz. A „vásárlás” a földesúr és a telkekre költöző jobbágy között szabad egyességgel jött létre. A jobbágybirtokos mégsem adhatta el szabadon a telkét, ahhoz meg kellett szereznie a földesúri engedélyt s maga helyett másik jobbágyot kellett állíttania. A telék nagy terhet viselt s azon a jobbágy nem tudott változtatni, mert telkét, melyben vagyona feküdt, éppen ezért nem hagyhatta könnyedén el. A „vásárolt” telék örökölhető volt, sőt a jobbágy a telket még életében átadhatta fiának, vagy más kiszemelt örökösének. Az

örökös személyének kijelölésében azonban döntő szava volt a földesúri felsőségnek: nem volt ugyanis köteles elfogadni örökösül azt, akit nem ismert fel szorgalmusnak a telek gondozására. Egyébként a törvényes öröklés rendje volt irányadó. A jobbágy a földesúr engedélyével végrendeletet is tehetett fekvő és ingó javairól. Csehsziléziai területen csak egyenesági rokonok vagy éppen a leszármazók örökölhettek végrendelettel is, az özvegyasszony, az oldalrokonok és az idegenek kizárásával. Örökös hiányában bekövetkezett a földesúri háramlás, de ez bekövetkezett akkor is, ha özvegy, leány, vagy oldalági rokon maradt vissza. A gyakorlatban a telek tulajdonképpen a legkisebb fiú kezére esett, aki a többi testvért azután kifizette. Azt a telket, amelyet a jobbágy nem „vásárolt” meg, elvileg élete végéig használta a jobbágy, de a valóságban a telken való léte mindig bizonytalan volt. A telken az ilyen jobbágyoknak nem volt semmi rendelkezési joga, azt a földesúr akármikor elvehette tőle, feloszthatta, a jobbágyot arról egy másik telekre tehetette át, zsellérré fokozhatta le, telke egy részét elvehette és rosszabb minőségű földdel pótolhatta vagy egyáltalában nem is pótolta. Helyzete rosszabb volt mint a bérlőnek, mert ezt a szerződés tartamára a szerződés védte. A nem vásárolt jobbágytelek parasztja ki volt szolgáltatva ura önkényének, ha meghalt, a telek minden megkötés nélkül esett vissza ura rendelkezése alá, aki a gyermeket és az özvegyet a telekről minden további nélkül elűzhette, ámbár ez a gyakorlatban mégsem történt meg sűrűn: a földesúri érdek a telekben való folytonosságot kívánta inkább. A gyermekeknek az ilyen paraszthalála után csak ingó javai estek.

A cseh-morva jobbágyságban tehát a magyar jobbágysághoz közelebbről a vásárolt telkek parasztrétege hasonlított. A nem vásárolt telken ülők vagyoni rendelkezési joga csekély volt, csupán az ingókra szorítkozott s telkétől bármikor elvehették, viszont a magyar jobbágyság története ilyen kiszolgáltatottságot nem ismert. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy a cseh-morva parasztságban a legnagyobb számmal éppen a nem vásárolt telkeken ülő jobbágyok foglaltak helyet, azt is megállapíthatjuk, hogy a cseh-morva jobbágyságnak nagy tömegei a rendelkezési jog szempontjából igen kedvezőtlen körülmények között éltek. Különösen feltűnő a két jobbágyrendszer között az a különbség, amely az özvegyvel való bánásmóddal tekintetben kifejezésre jut: a magyar jobbágy özvegye mindig megmaradhatott meghalt ura telkén, ura vagyonához egyéb jogai is voltak, a cseh-morva jobbágy özvegyének azonban még a vásárolt telken sem voltak számottevő jogai. Hátrányosabb volt a cseh-morva jobbágyok szempontjából a földesurat a telek elvétele tekintetében megillető jogköre is: a földesúr minden további nélkül elűzhette a vásárolt telek jobbágyát is birtokáról.

ha az valami bűnt követett el, vagy „ha egyébként nem akarta szenvedni“. A vásárolt telkek jobbágya egyébként a telket csak akkor adhatta el másnak, ha maga helyett másik, a földesúr által elfogadható jobbágyot állított. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a rendelkezési jog e határain belül igen nagy eltérések voltak akár egy-egy uradalmon, sőt egy-egy falun, annak egy-egy jobbágyrétegén belül is. A eseh-morva jobbágyság birtoklása — különösen a nagy tömegeket nyújtó, nem vásárolt telkek jobbágyságáé — nem esupán a rendelkezési jog mértékére nézve mutatkozik igen kedvezőtlennek, hanem helyzetének és birtokának jogi ingatagságára, az önkénynek módot nyújtó rugalmasságra nézve is. A kedvezőtlen birtoklási viszonyokkal kedvezőtlen személyi viszonyok állíthatók párhuzamba: elég, ha e tekintetben a jobbágy gyermekeinek igen terhes (14. évtől 3—7 év tartamára szóló) eselédtkényszerszolgálatára és a házassági engedély rendszerére utalunk.¹⁰⁸

A hatalmas *német* területen még kevésbbé egységes a kép, amit a jobbágyság állapotáról, különösen is a birtokkal való rendelkezés szemszögéből nyerhetünk. A német terület nyugati és keleti oldalán lényegesen eltérő a helyzet s közben átmeneti típusok hídalják át a különbséget. Az eredeti német településterületen, az Elbától nyugatra eső vidéken a nagybirtok „adóztató“ típusa alakult ki: maga az uradalom nem folytatott saját eszközeivel termelést, hanem az uradalom keretébe foglalt parasztgazdaságok szolgáltatásainak beszedését végezte. Az újkor századaiban ennek megfelelően egyre lazább lett a földesúr és a jobbágy kapcsolata, a földesúr szolgáltatás elmen ekkor már leginkább járadékszerű pénzdótot kapott jobbágyaitól s egyre nagyobb szóhoz jutott a bérleti forma, mely magánjogi szerződéses viszonyt hozott létre. A bérlet is örökössé fejlődhetett: szólhatott egész élettartamra, sőt több rokonsági fokra is. A földesúrtól függő úrbéres parasztsok is nagyértékű birtokjogot szereztek, a birtokot elidegeníthették, elzálogosíthatták meghatározott összegig, amibár a földesúr engedélyét meg kellett hozzá nyerniök. A birtok átszállt a paraszts utódaira, ezek között az oldalrokonokra is s a tulajdonos a birtok öröklésébe nem szólt bele, de a birtokos utódjától illetéket szedett, amely igen jelentékeny, a vagyoneérték 1—5%-a volt és az uraf illetve az örökhagyó legjobb marhája is. Megszűnt ekkor már a házasság tényleges ellenőrzése is, esupán a formális házassági illeték maradt meg. Ez a kedvező jobbágykép annál kedvezőtlenebbre változik, minél inkább keletre jutunk a német területen. Az északnyugati vidéken is öröklék a jobbágytelket

¹⁰⁸ Karl Grünberg: Die Befreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Leipzig, 1894.

s a gyermekek joga itt-ott állami elismeréshez is eljut. A birtokból itt is örökölhető parasztbirtok bontakozik ki. Az elidegenítéshez megkövetelik a földesúr engedélyét, de a birtokot a földesúr nyomós szükség esetén elveheti jobbágyától. Ezen a vidéken a XVI. század óta új parasztbirtokforma dívik, a „majorosság”: a majoros (Meier) tulajdonosa a háznak, de öröklésnek itt nincs helye. A gyakorlatban a majoros parasztot életében nem háborítják birtokán, sőt a majoros-birtok átszáll a majoros fiára is. A majoros parasztnak tulajdonképpen használati joga van a földön s a gyakorlatban ez a jog lett az öröklés tárgya. A középnémet vidéken, így Bajorországban már megjelenik a jobbágy veszedelme, a „Bauernlegen” is. Ez a jobbágybirtok jogait alapjában kérdéssé tudta tenni. A jobbágy birtoka ugyan életfogytig tartó, sőt örökössé is volt tehető, de voltak olyan jobbágytelkek is, melyekről a földesúr tetszése szerint távolíthatta el a jobbágyot. Az eltávolítást mégis nyomós okkal kellett indokolnia. Itt a jobbágy személyi viszonyai is kedvezőlenebbek voltak: a gyermekek családkezszerzőszolgálatot teljesítettek a földesúrnak s a jobbágyörökségért igen magas illetéket kellett a jobbágyörökösöknek megfizetni.

A keleti német területen a németiség a középkor második felében kezdett az ott élő szláv lakosságra rátelepedni. Ez a kolonizációs jellegű folyamat, a terület megvédésének katonai feladatai s a hódító és a hódított viszonya a társadalmi fejlődés irányát alapvetően szabta meg. Mindjárt a német kolonizáció korában különféle parasztrétegek alakultak ki. A német birtokos urak gazdaságai hálóztaák be az új területet. Ezeket a gazdaságokat a régi lakók szolgálataival szervezték meg, egyben a földesurak a területükön élő népesség felett megszerzték a közbatalom legtöbb elemét is. A parasztok itt tulajdonképpen magánalattvalók lettek. A kolonizáció nyomán kialakult parasztságban a régi lakosok egyik rétege minden jog nélkül szolgaként élt az uradalom keretében kicsiny birtokán, a másik réteg már telkes jobbágynak mondható s volt a birtokhoz joga is, sőt ez lehetővé tette a birtoknak öröklés útján való továbbszármaztatását is. A középkori harmadik réteg a bevándorló német parasztokból került ki, ezek javaikkal teljesen rendelkeztek. Örököltek is, sőt itt — a magyar jobbágyjoghoz hasonlóan — a fiú-leány egyenlő örökösödésére is lehet példát találni. A birtokot a jobbágy az általa vállalt feltételekkel elidegeníthette, de a földesúr engedélyezési, sőt elővásárlási jogot gyakorolt. Ezek a kezdeti jobbágyrétegek a XVI. században, amikor megindult e területen a kapitalisztikus jellegű nagybirtokos gazdasági üzem kifejlődése, egymással kiegyenlítődtek, a lentállók jogokat nyertek, a feljebbállók viszont veszítették jogaikból. A föld után törekvő birtokosüzem ekkor

már rendszeressé tette a kárhozatos „Bauernlegen“-t. A telket a jobbágytól el lehetett venni gazdasága elhanyagolása, a szolgálat nem teljesítése címén, azonban a parasztnak kártalanításával. Ez volt a helyzet a harminceves háborúig, mely aztán sok tekintetben új arcot adott e nagy földnek. A népesség és az anyagi élet óriási pusztulása után sok új telepés paraszt telepedett itt meg, de ezeknek a földesúr már tetszése szerint szabott feltételeket. A gazdaságát a paraszt élő leltárral vette át, birtokait nem idegeníthette el, nem terhelhette meg adóssággal, a házon és az átvett élő leltáron nem volt semmi joga. Ami az övé volt, az csupán a föld termése volt: ez a jobbágyság valóban viselhette volna Werbőczy súlyos szavait is. Ha a telek örökölhető volt — ez volt az ún. „örökös lassit-birtok“ — feloszthatatlannal szállt a gyermekekre, akik közül a földesúr választotta ki az alkalmas fiút. Az özvegy, a leányok és a testvérek nem örököltek a telekben, az élő leltárhoz sem volt köztük. Ez az állapot valamennyire hasonló volt az északnyugati német vidéken kialakult majoros-rendszerhez. A kelet-német vidéken azonban a harminceves háború nagy válsága után nem az örökölhető, hanem a „nem-örökölhető lassit-birtok“ lett az uralkodó birtokforma, ez nyomta rá tehát bélyegét a keleti német jobbágyságra. Ez a birtok nem volt a családban öröklés tárgya, a jobbágy jóformán vendég volt a telkén, amelyet művelt, de amelynek munkája mellett a nagyarányú birtokos üzem munkaszükségletét is neki kellett fedezni. Azt mondták ezekről, hogy az ilyen jobbágy „nappalra nem rakhatja rendbe az ágyát, mert nem tudja, hogy ugyanazon a helyen fog-e éjszakaizni“. Nagy Frigyes pedig azt mondta róluk, hogy életük és javaik a földesúr tulajdona, robotjuk gyakran az egyiptomi csápáshoz hasonló, olyan kínzásokat kell szenvedniök, amelyet a törökök és más pogányok sem engednek meg.

A birtoklás joga szempontjából tehát a nagy német terület jobbágysága széles skálán mozog. Ezen a skálán meddő volna a magyar jobbágyság állapotának megfelelő fokot keresni: alapjában más struktúra az, amiben akár a nyugati, akár a keleti német parasztság él. A magyar jobbágnak a jobbágytelken elnyert joga inkább a nyugati német jobbágyság szabad jogával mutat fel némi közösséget. Ha a magyar jobbágnak magán a jobbágytelken nem is érvényesülhetett a joga olyan messzemenően, mint a nyugati német jobbágyé, mégis a magyar jobbágy a gazdaságában és vagyoni állagában nagyhorderejű irtásföldön, különösen pedig a szőlőn olyan tulajdonszerű birtokot szerzett, amelynek jogait a nyugati német parasztbirtok jogai nem érték el. A magyar viszonyokhoz képest feltűnőek ez esetben is az öröklésnek, a jobbágyeslád telekhez való jogának korlátai, különösen a középnémet és a keleti vidékeken. Özvegy és testvér alig juthat szóhoz s a fiúk

közül is az örökös rendszerint a földesúr választja ki. Ez a földesúri tetszés szerint alakuló fiúöröklés a magyar jobbágyjogban nem volt ismeretes. A jobbágy és birtoka viszonyának a mérlegén nem változtattak a személyi jogok sem: a magyar jobbágy-ság röghöz kötöttsége idejében a német jobbágy-ság nagy része is örökös megkötöttségben élt s annak viselnie kellett olyan következményeit — a gyermekek eselészolgálatát, a jobbágy személyének a telektől való elidegenítését is — amelyeket a magyar jobbágy-ság hátsorsában is kikerülhetett.¹⁰⁰

Franciaország, miként a nyugati Németország, a paraszti kisüzemek hazája volt. A „seigneur”, a földesúr szerepe igen sokszor nem terjedt ki birtoktestein egyébre, mint a járadék-szerű szolgálmányok beszedésére. Maga a seigneur-birtok nagyrésztben parasztbirtokokra tagolódott fel. A parasztbirtok alapján korlátolt hűbérjoggal terhelt örökbérletszerű birtok volt, de az idők folyamán a paraszt megszerezte rajta a szabad rendelkezési jogot: a birtokot elidegeníthette, elzálogosíthatta, bérletbe vagy alhűbérbe adhatta, elajándékozhatta. Ez a birtok már közel állott a római jog értelmében vett tulajdonhoz. A seigneur a parasztot mindaddig birtokáról nem távolíthatta el, amíg az a szolgáltatási kötelezettségeinek eleget tett. Ez a parasztbirtok sok hasonlóságot mutat a nem paraszti, tehát nemesi hűbéres birtokhoz. Az öröklés a birtokban biztosítva volt, a paraszt fiait és olyan leányai és oldalrokonai, akik a birtokba illeszkedhettek, a meghalt paraszt örökébe léptek. Magának az öröklésnek a szokásai előírók voltak. Egyes vidékeken kifejezést nyert világosan, hogy a földesúr a föld tulajdonosa s a felépítmény, valamint az igen elterjedt szőlőföldekben a szőlőültetvény volt az, ami a parasztot tulajdonként megillette. Ez a meghatározás azonos elvi síkon nyugszik a magyar jobbágy-„hereditás” fogalmával, amely Werbőczinél olyan éles jogi megfogalmazáshoz jutott. A parasztbirtokon a földesúrnak eredetileg a föld tulajdonához és elvételeéhez való joga a birtok átruházásakor fizetendő illetékben jutott már csak kifejezésre. Az eladásnál a „lods et vents” nevű díjat kellett fizetni, ami azonban igen számottevő, az érték 5—10%-a volt. A seigneur-nek a paraszt hagyatékához való joga, a „main morte” egyszerű örökösödési illetékké szűgösödött össze. Az örökségbe való belépéskor pedig a „rachat” kellett fizetni. Ezek a földesúri illetékek a házassági „de formariage”, a földesúr elhagyásakor fizetendő „de forfuyance”-szal együtt igen meg-

¹⁰⁰ Josef Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I—II. München u. Berlin, 1929; Rudolf Kötzschke: Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert. Leipzig—Berlin, 1908; Georg Friedrich Kuapp: Grundherrschaft und Rittergut. Leipzig, 1897; u. az: Die Landarbeiter in Knechtschaft und Freiheit. II. köm. Leipzig, 1909.

terhelték a parasztingatlant s bár az, aki „main morte“ alá esett, nem tehetett végrendeletet, a francia parasztbirtok az újkori európai jobbágyságban mégis az egyik legtöbb mozgási szabadságot, a birtokon legtöbb rendelkezési jogot nyújtó birtokrendszeri képviselte. A francia jobbágyság egésze azonban nem volt ennek a birtokjognak részese. A francia parasztság ugyanis az újkorban már igen lépcsőzetes rétegződést mutatott. Míg a társadalmi hullámvonal felső fokain olyan gazdag nagybirtokos parasztsztrók állottak, akik maguk is parasztsztrók seigneur-jei voltak már, addig a parasztság törzsét alkotó, a mi telkes jobbágyainkhoz leginkább hasonlítható „labourens“-réteg alatt egy másik nagy réteg, a journalier-k oly csekély föld birtokában voltak, hogy ezek kénytelenek voltak kézi munkájukat rendszeresen bérbe boesítatni, miként nálunk a zsellérek. Ilyen viszonyok között francia földön is jelentékeny társadalmi réteggé fejlődhetett ki a nyugatnémet vidéken is megtalálható „bérlet“-réteg. A bérleti viszony természetesen a szerződések szerint különféle volt, azonban az időbérlet mellett itt is megjelent a parasztbirtok örökisége felé irányuló életfogytig tartó, sőt egyenesen öröklés tárgyánál való és elidegeníthető bérlet. A bérletnek egy sajátos fajtája alakult ki a német majoroshoz hasonló „météyer“-kban, akik tulajdonképpen feles vagy hányados bérletk voltak s utóbb a magyar birtokszervezetben is megjelentek.¹⁷⁰

A lengyel jobbágyság újkori fejlődésére a személyi szabadság nagymértékű hiánya mellett a jobbágybirtok elaprózódása, ennek következtében a parasztság proletarizálódása s az allodizáló nagybirtok nyomasztó földszükséglete nyomta reá a bélyegét. A lengyel jobbágyoknak a földhöz való viszonya ekkor három formában figyelhető meg: vannak jobbágyok meghatározatlan időre szóló bérletszerű helyzetben, vannak rövid és hosszú, de meghatározott időre szóló bérletben és vannak végül örököségi-birtokos parasztsztrók. Parasztbirtokokról tulajdonképpen csak az utóbbi esetben lehet szó, ez a forma azonban csak Lengyelország nyugati részében volt gyakori. A parasztsztrók legnagyobb része a meghatározatlan-bizonytalan bérlet formájában élt birtokával s ebből a parasztsztró, ha munkájával nem voltak megelégedve, könnyen ki is volt vethető. A XVIII. században a háborús idők múlásával és a nagybirtok földszükségének enyhülésével azonban ezek a parasztbérletek életfogytiglaniak és örököségi lettek, a földesúr ekkor már a jobbágy halála után rendszerint fiait is meghagyta a földön, sőt ha gyenge koruk

¹⁷⁰ Josef Kulischer i. m. II. k. 72. s. köv. II.; Henri Sée: Histoire économique de la France. Le moyen âge et l'ancien régime. Paris. 1939; Robert Holtzmann: Französische Verfassungsgeschichte. München u. Berlin. 1916.

miatt a munkára még nem voltak eléggé alkalmasok, leszállította robotterhüket. A rövid és hosszú bérlet egyformán ritka volt, az előbbi 3—6 évre, az utóbbi 2—3 nemzedékre szólt. Az örökös parasztbirtokkal élő jobbágyok örökségüket elidegeníthették, el is zálogosíthatták, azonban megkivánták a földesúr beleegyezését. Az ilyen jobbágyoknak is ritkán ismerték el szabad rendelkezési jogát. A magyar birtokos jobbágyság ugyanekkor ez örökség-birtokos lengyel parasztsághoz látszik legközelebb állónak lenni, minthogy azonban a lengyel jobbágyságban ez a réteg nem játszott döntő szerepet, egészében véve a két jobbágyrendszer között a birtoklás síkjáról lényeges szerkezeti különbségek mutatkoznak.¹⁷¹

Az európai kultúrkörben Franciaországnak nem csupán földrajzilag ellenpólusa az orosz kelet, hanem társadalma struktúráját és ebben parasztsága helyzetét illetőleg is. Míg amaz a mély hűbériség hazája, itt már a középkorban rendi alakulatok bontakoznak ki. Élesen nyer kifejezést a rendi elvonatkozás, azonban a nyugati rendi képviselők és szabályozott jogaik nélkül. A parasztság itt a középkorban még birtokában volt a költözködés jogának, azonban az újkor elején megindult a földesúri hatalom alá való teljes hanyatlása és megformálódott teljes, örökös megkötöttsége. A szerződéses jellegű földesúri-jobbágyi viszonyt az egyoldalú hatalom által meghatározott állapot váltotta fel. Ezt a fejlődést elsősorban az orosz jobbágyság függő gazdasági helyzetbe történt jutása táplálta; a terjeszkedő orosz hatalom a XVI. század óta nagy telepítési szükséggel küzdött. Hatalmas parasztmigráció folyt, de az új keleti területeken alakított „pomésje”-birtokon a letelepülő jobbágyok csak a földesúr részéről nyújtott kölesönnel vethették meg életük alapját. A kölesön viszont megfosztotta a jobbágyokat a gazdasági eszelekvés szabadságától, gyakorlatilag a visszafizethetetlen kölesön megkötötte s helyzetének alakulására hatást gyakorolt a földesúri udvarokban eddig is a szolgaság személyes viszonyában élő „cholop” nevű szolgaréteg is. Az állam érdeke is az adóalanyok helyhez kötését kívánta. Ez a XVI. század végén egységesen meg is történt. A XVII—XVIII. század az orosz parasztság röghöz kötöttségének a korszaka s ez a hanyatló folyamat csúcsára csak a XVIII. század végén érkezett el, amikor Európa más részein már a jobbágyság felszabadításának korszaka nyílt meg. Az orosz kötöttség tartalmára nézve is más volt, mint más országokban az ú. n. „röghöz-kötés”-ek: ezek csupán a földhöz rögzítették a jobbágyot s a jobbágy maga külön nem lett személyi szolgává, nem lehetett

¹⁷¹ Jan Rutkowski: Histoire économique de la Pologne avant les Partages. Paris, 1927. 123—124. l.

adásvétel tárgya sem. Ezzel szemben az orosz jobbágnak megszűnt jóformán személyisége is, ki volt szolgáltatva földesúrnak: a földesúr a jobbágy családját szétszakíthatta, a gyermekeket eladhatta, a jobbágyot is eladhatta katonának, egyáltalában telke nélkül eladhatta őt, házasságáról a földesúr gondoskodott, a másodsor — más földesúr birtokáról — házasodók előbbi gyermekei az első, az utóbbiak a másik földesúr joga alá estek, ha a földesúr valamely jobbágyát megölték, a fennmaradó részéről másikat kellett kapnia, vagyis a jobbágy valóságban vagyontárgya lett a földesúrnak. A jobbágyság lezárt keret volt: kilépni belőle nem lehetett. A jobbágy elmehetett ura birtokáról iparbéli, kereskedelmi munkára, hajósra, de megmaradt ekkor is ura kötelékében, fizette neki ezután is az úri adót, az „obrok”-ot s az ura vissza is hívhatta bármikor. Nagy Péter egyik ukázában maga mondta, hogy „szokásban volt és van Oroszországban, hogy a nemes a parasztot, munkást és gazdasági szolgát egymagában mint a barmot eladhatja annak, aki ilyest venni óhajt, s ez az egész világon nem fordul elő, sőt a földesúr a családból az atyától vagy az anyától eladja a fiút vagy a leányt, amiből nem kevesebb keserűség származik...”

Magától értetődik, hogy a vagyontárggyá lett orosz szolga-paraszt nem élvezhette azt a kisebb-nagyobb vagyoni jogot és birtoklási szabadságot, mely más jobbágyságot megilletett. Az orosz paraszt nem szerezhette földet, szerződést nem köthetett, kezességet nem vállalhatott csak ura engedélyével. Egyáltalában idegennel vagyoni jogi viszonyba nem léphetett ura engedélye nélkül. Adósságát az urától kellett követelni és viszont ura adósságát is be lehetett rajta hajtani. A földön nem volt joga az orosz parasztnak, azonban az ingó dolgokon is kevés volt a joga. Az urasági kölesönnel szerzett élő és holt leltár — igavonó, vetőmag, felszerelés, ruha — tulajdonképpen ura tulajdona volt, a jobbágy csupán birtokolta azokat. Idegen tőkével kereszte jövedelmét kézi munkájával s a kölesön igen nyomasztó eladósodott helyzetben tartotta. Adott esetben az ingó jobbágyvagyont továbbszállt a fiúra, a feleségre, a leányra, illetőleg ennek férjére, de mindig csak a földesúr hozzájárulásával. Ha például a szökött jobbágy időközben meghazasodott, őt magát a feleségével ugyan kiadták jogos földesúrnak, de a feleségének az atyjától vagy első urától származó javai ezek földesúrához kerültek vissza. A XVIII. század második felében báró Ungern Sternberg eszterszági tanácsos által II. Katalin cárnő részére készített — törvénnyé nem lett — törvénytervezete, melyben a cárnő a felvilágosodás jegyében óhajtotta a jobbágykérdés rendezését elindítani, csupán olyan óhajt tudott még kifejezni, hogy a jobbágy részesüljön jogvédelemben *ingó javait* illetőleg. Ennek a rendkívül sülydedt

jobbágyállapotnak természetesen az orosz népelet általános hanyatlása lett a következménye.

Az orosz jobbágyság helyzetének e röviden vázolt vonásai a jobbágyság igazi nagy tömegére, a magánföldesúri jobbágyokra értendő. A hatalmas orosz néptömbben még az újkori egységesítő és kiegyenlítő társadalmi fejlődés után is maradtak különféle kivételezett, vagy legalább is kedvezőbb helyzetet élvező rétegek. Ilyenek voltak elsősorban a koronabirtokon élő ú. n. korona- vagy állami, vagy „fekete” jobbágyok régi középkori eredetű rétege, mely ugyan — elsősorban a közös adófelelősség következtében — szintén elvesztette a költözéshez való jogát, de mégis sokkal magasabb társadalmi szinten tudott maradni, azért is, mert helyi kis közösségei nem estek szét. Kedvezőbb volt a „felszabadított parasztok”, a kozákok és más helyi rétegek állapota is, az orosz jobbágyság arcának vonásait azonban nem ezek, hanem a régi rabszolgaságot felidéző orosz paraszttömegek határozták meg.¹⁷²

XIII.

A esch-morva, német, francia, lengyel és orosz jobbágyság mellett a magyar jobbágyságnak a vagyoni jogi viszonyok szempontjából elsősorban is *egységességet* tűnik szembe. A magyar jobbágyságnak nem voltak számottevő mellékhajtásai: valóban egészen jobbágy volt. Ennek ugyan a birtokkal való ellátottság mértéke szerint különféle fokozatai, a telkes jobbágyok, a zsellérek és a házatlan zsellérek rétegei alakultak ki már a középkor óta, a vagyoniul való rendelkezés, a földhöz és egyéb javakhoz való viszonyuk szempontjából azonban nem volt különbség köztük. Magyar földön nem találhatunk olyan megkülönböztetést, amely a esch-morváknál a „vásárolt” és „nem vásárolt” telken élő parasztok jogai között fenforgott. Nem találjuk meg a nyugati német terület járadékfizető, bérlő és majoros, másrészt a keleti német terület örökölhető vagy nem örökölhető „lassit”-birtokai között mutatkozó lényeges különbségeket sem. A francia nagybirtokos-, kisbirtokos-, bérlő-parasztság tagozódásai is egészen eltérő arcot adnak a francia parasztságnak, mint amilyen a magyar jobbágyságé volt. Az orosz parasztságnak pedig társadalmilag mélyen elsüllyedt állapota húz nagy szakadékot a két terület jobbágysága közé. A magyar jobbágyság zöme az egységes telkes jobbágyság volt s bár a középkorban megvolt annak a lehetősége, hogy a magyar

¹⁷² J. Engelmann: Die Leibeigenschaft in Russland. Leipzig, 1884; W. Klitschewskij: Geschichte Russlands II. k. (1925) 249. s. köv. II., III. k. (1925) 176. s. köv. II., IV. k. (1926) 95. s. köv. II.

jobbágyság a szabad bérlő, vagy éppen a parasztpolgár állapotát elérje, azonban ezzel sem született volna új képlet a jobbágyság mellé, mert abban maga a jobbágyság fejlődött volna tovább. Ez a fejlődés is megakadt s a jobbágyságunkban csak története legutolsó szakában kezdett egy új parasztréteg kibontakozni: a majorsági zselléreknek majorsági földön telkes jobbágyok módjára élő, attól azonban jogi viszonyaira mégis lényegesen különböző rétege.

A magyar jobbágnak vagyoni *rendelkezési joga* rokonságot leginkább a nyugati német vidék és a francia föld jobbágyaival mutat. A magyar jobbágnak telekjoga ugyan nem látszik annyira kiterjedtnek, de nem is marad el messze attól: a telekre épített háznak elidegenítésével — mint láttuk — tulajdonképpen az egész telek elidegenítésének a jogát gyakorolhatta s a telken öröklési joga nyugodott. Az irtásföldön és a szőlőföldön, e telkenkívüli paraszti birtokon pedig a magyar jobbágy csaknem önálló ingatlanbirtokot is tudott magáévá tenni. Meg tudjuk állapítani, hogy a magyar jobbágy a földesúri jog alatt birtokolt földjeit joggal tarthatta magáénak. Úgy élt rajta, mint örökös, vagy örökössé teendő földjén, magáénak nevezte és tudta. Ha lelki tényezők nehezen ellenőrizhető területére óhajtának lépni, nem volna nehéz feltenni, hogy a magyar parasztnak máig meglévő biztonságérzet és önérzet, amely a földhöz való viszonyát jellemzi, *sok évszázados gyökerekből táplálkozik, magából a jobbágyságból veszi eredetét.* A felszabaduló magyar jobbágyság természetes tulajdonaként vette kezébe jobbágyi birtokait s e tekintetben jellemző, hogy az 1848. évi IX. t. cikk nem is tartotta szükségesnek kimondani, hogy a föld ezentúl a jobbágyé, hanem csupán a földesúri szolgáltatásokat törölte el:¹⁷² ezzel a ténnyel a törvényalkotók felfogása szerint már fel is szabadult a jobbágybirtok, automatikusan, már a teher levételével a jobbágyé lett, mert eddig is az volt.

A francia viszonyokkal szemben azonban jelentékeny eltérés mutatkozik a magyar és a francia jobbágyság között a különböző földesúri illetékeknek a rendszerében. A francia jobbágyot terhelő mindenféle illeték, amely vagyoni jogi jelentőségű eseményeit feloldotta, Magyarországon korántsem volt ilyen mértékben kifejlődve. A francia jobbágnak — mint

¹⁷² A törvény azt mondta ki, hogy „az úrbér és azt pótló szolgáltatások alapján addig gyakorlatban volt szolgáltatások (robot), dízma és pénzbeli fizetések a törvény kihirdetésétől fogva örökösön megszüntetnek” s a továbbiakban már a kárpótlásról s a következő törvényekkel pedig a földesúri hatóság megszűnéséről, a legelőkülönözésről stb. rendelkeztek. A jog számára mégsem lett ez elég s az abszolútizmus kormánya az úrbérség megszüntetésének gyakorlati kérdéseire kiadott rendeleteknek mindjárt elsőjében pótolta a mulasztást és kimondta, hogy a földek átmennek a jobbágy tulajdonába.

látuk — le kellett a földesura asztalára raknia pénzét, ha házasságot kötött, ha elhagyta földesurát, ha örökségbe lépett, ha örökségét megváltotta, ha eladta vagy elzálogosította birtokait stb. s ez a többnyire százalékos illeték igen magas értéket képviselt. Hasonló kiterjedt illetékrendszerrel más országokban is találkozunk. Magyarországon is előfordult, hogy a földesúr a jobbágy végrendeletének megerősítéseért illetéket szedett.¹⁷¹ Nálunk azonban az illetékszedés nem terebélyesedett el s az illeték nem is emelkedett olyan magasra, hogy — mint máshol — vagyondézsmá jelleget vett volna fel. Ellenben egészen sajátosan magyar szokásnak látszik a földesúrnak a végrendelező jobbágy által történt végrendeleti megajándékozása. A sokrétféle illetékrendszer hiányát nálunk aligha magyarázhatnánk meg a pénzgazdaságnak esetleg fejletlenebb állapotával. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a maga földjén gazdálkodást nem végző, csupán jobbágyságot szolgáltatására támaszkodó francia, német földesúrnak és jobbágyának viszonya igen formális lett, kevés volt már abban a gazdasági közösség, viszont a jobbágyaival együtt élő-gazdálkodó magyar földesúrnak és jobbágyának viszonyában mindig volt valamelyes eleme a pátriárkális, közvetlen, több mint ügyletszerű kapcsolatnak s ennek nem volt szüksége lépten-nyomon pénzübeli illetékekben keresnie önmaga kifejezését. Ez viszont kétségtelenül azt is jelentette, hogy a magyar jobbágy mélyebben élt a jobbágyságban.

A magyar jobbágyjog rendszerében élesen meghatározottnak tűnik fel a „hereditás”-fogalom. A francia jobbágyjog is megállapította azt, hogy a jobbágynek az ingatlanon tulajdonként csak építményeire és a szőlőföldben a szőlőültetvényre van joga; azonban a magyar jog e nyers tételre a hereditásnak egész finom jogi rendszerét építette rá: a jobbágyhereditásba nagyobb hangsúlyt nyert az ingatlanok és az ingatlanra és ingatlanba épített dolgoknak a gyakorlatban nehezen elkülöníthető egysége. Ez az eszmei összefonódottság fejlesztette a magyar jobbágyság birtokfogalmának mélyebb tartalmát. Azonban nem csupán a „hereditás”-fogalom tanúskodik arról, hogy a magyar jobbágyság birtokviszonyait a jog erős karjai tartották össze. Jobbágyságunk ugyan társadalmilag egységesebbnek tűnik fel, mint az említett országok jobbágysága, de az

¹⁷¹ A loesmündi uradalomban a jobbágynek a felfokörötség átvételkor kellett illetéket fizetnie, az uradalmi rendtartás ugyancsak kimondta, hogy ha a gazda kihal a házból, az, aki a jószágban marad, egy forint „testpénz”-t tartozik az uraságnak fizetni. (Magyar Gazd. társ. Szemle 1928. 172. l.). — Guéry Miklós Jászárgazdátó számadásjegyzékében az említett végrendelet megerősítésén kívül más esetben is találkozunk hasonló jellegű illetékekkel: Sepesdi Ágoston Mihálynak egy darab erdőt adott szőlőfőhöz tartani dízsmárá 7 évi szabadsággal s Sepesdi L. 50 forintot fizetett az engedélyért (U. ott 1905. 311. l.).

egyvonaltú magyar jobbágyság hatalmas társadalmi tömb volt, földrajzilag is tagolt képet mutat, vagyoni rendje pedig színes és hajlékony rendszerbe foglalódott. Ez a rendszer a növények módjára az élet természetes tényeinek hatása alatt mintegy *a maga erejéből* virágzott ki. Királyi rendelkezések, cári ukázok és kormányrendeletek szabták meg másutt a jobbágyság útját, nálunk a jobbágy-birtok egész — pedig sokrétű és finomszövésű — rendszere sokáig íratlanul a szokás erejével formulázta meg a maga szabályait. Ezek a szabályok középkori jobbágyságunkhoz vezetnek bennünket. Annak sokáig emelkedő társadalmi vonalában indultak el, s hogy a magyar jobbágyság nagy romlása után sem tértek az elenyészés útjára, abban már része volt Werbőczy Hármaskönyvének is, mely megörökítve a magyar jobbágyság középkorban kialakult birtokjogának alapvonásait, az örökös megkötöttség és a területi szétesettség korában is a jog vitathatatlan kútfőjének tekintélyével táplálta a jobbágybirtok régi rendszerét. Werbőczy a bosszú heves szavaival hirdette meg a következő nemzedékek számára is a magyar jobbágyság „örökös szolgaság“-ra vettetését, bére és munkája jutalmán kívül való vagyoni megfosztottságát, azonban a jobbágy öröklési és vagyoni rendjének szilárd, az élet talajában gyökerező szokásaihoz Werbőczy nem nyúlhatott hozzá: megfogalmazta tehát azokat s így lett az elzuhanó magyar jobbágyságnak egyszerre rontó és istápoló szelleme.

